

D 2643

BOREC

12

DECEMBER 1978

BOREC, YU ISSN 0006-7725

Revija za zgodovino NOB in ohranjanje revolucionarnih tradicij

Ustanovitelj revije: Republiški odbor Zveze borcev Slovenije

Izdajatelj: Založba Borec

Urejuje uredniški svet: Lado Ambrožič ml., France Filipič, dr. Tone Ferenc, Ivan Križnar, Radko Polič, predsednik, dr. Miro Stiplovšek, nam. predsednika, France Šušteršič in Zima Vrščaj

Glavni in odgovorni urednik: Črtomir Sinkovec

Uredništvo sprejema sodelavce in bralce vsak dan od 9. do 12. ure

Rokopise pošljite na naslov: Uredništvo »Borca«, Ljubljana 61000, Miklošičeva 28/I

Poštni predal 203, telefon: n. c. 320-477, interna: 34

Nenaročenih rokopisov in fotografij ne vračamo

Revija Borec izhaja ob finančni pomoči Kulturne skupnosti Slovenije

Vsebina

- 641 **France Filipičič:** Češkoslovaška kriza in Slovenci
- 649 **Tone Kebe:** Zgodbe iz NOB na Kobariškem
- 661 **Milan Obradović:** Neretva in Sutjeska
- 669 **Stane Kumar:** Jadovno
- 676 **Franci Lakovič:** Spomin, pesem
- 676 **Franci Lakovič:** Partizanski materi
- 677 **Rado Zakonjšek:** Med prvimi partizani na Štajerskem so bile tudi ženske
- 685 **Ervin Dolgan:** Kramarija ali manipulacija preko vseh meja časti in dostojanstva
- 687 **Dr. Tone Zorn:** Zeitschrift für geopolitik in Slovenci v tridesetih letih
- 961 **Janez Dolenc:** Zgodilo se je v Rovtu
- 693 **Boris Višnovec:** Učiteljeva usoda
- 697 **Florjan Laimiš:** Polarizacija v Iranu

Književnost — ocene

- 701 **Slavko Rupel:**
Dve knjižni novosti pri Založbi Borec
- 702 **Dušan Željeznov**
Izbor Titovih del v petih knjigah

Bibliografija

- 704 V oceno smo prejeli

Revija »Borec« je bila z ukazom predsednika republike Josipa Broza-Tita odlikovana ob petindvajsetletnici izhajanja z redom zaslug za narod s srebrnimi žarki

Naročila in reklamacije pošljite na naslov: Založba Borec — za revijo »Borec«, Ljubljana, Miklošičeva 28/I., telefon 320-477, poštni predal 203, ali na žiro račun pri SDK v Ljubljani 50101-603-45772, naročniki v tujini pa na račun pri Ljubljanski banki v Ljubljani 50100-620-107-32040-000-457. Celotna naročnina znaša 100 dinarjev, polletna 50 dinarjev. Za inozemstvo 140 dinarjev. Posamezna številka 10 dinarjev. Tisk: Tiskarna Ljudske pravice v Ljubljani

France Filipič

Češkoslovaška kriza in Slovenci

Ko se po štirih desetletjih vračamo k usodnim dogodkom leta 1938, ki so se takrat na evropski politični pozornici strnili okrog dveh zgodovinskih mejnikov, priključitvi Avstrije k nacistični Nemčiji v marcu in Münchenskem diktatu štirih evropskih velesil v septembru, nam je vse bolj očitna celovitost takratnega dogajanja, ki je imelo velik vpliv tudi na politične, socialne, nacionalne, gospodarske in kulturne razmere slovenskega naroda.

Pridružimo se lahko mnenju Edvarda Kardelja, ki ga je izrazil v svoji knjigi »Razvoj slovenskega narodnega vprašanja«, da so tedaj dominirali v slovenski družbi, predvsem v politični akciji komunistov in vseh progresivnih in demokratičnih sil trije kompleksi vprašanj: na mednarodnem področju borba proti fašistični agresiji, na notranjepolitičnem pa nacionalno vprašanje in s tem problemom ozko povezano vprašanje demokratizacije političnega sistema, ter široko gibanje množic za socialne, ekonomske in druge vsakdanje zahteve, ki je že pričelo preraščati v gibanje za spremembo celotnega družbenega sistema.¹

Nas seveda predvsem zanima, kolikšen je bil vpliv dogodkov, ki so se v letu 1938 odigrali v zvezi s Češkoslovaško, pomemben za razreševanje teh vprašanj. Pri tem bo seveda težavno iz množice nadrobnosti izoblikovati nekatere značilne črte podobe tistega časa in tistega sveta, ki se je takrat s poslednjimi silami upiral približevanju druge svetovne vojne, o kateri pa je bilo tedaj že mnogo ljudi prepričanih, da je neizbežna.

Do zanimivih ugotovitev nas lahko že pripelje poglobljena ocena tedanjih kulturnih in političnih stikov slovenskega naroda s Češkoslovaško. Njihov deklarativni in manifestativni značaj nas pri njihovem vrednotenju seveda ne sme speljati na stranpota.

Čeprav je pri izražanju solidarnosti slovenskih ljudskih množic do Češkoslovaške treba upoštevati emocionalni element in so bile mnoge deklarativne besede izrečene v zanesenem čustvenem razpoloženju in s patetično gesto starosvetne romantično obarvane slovanske vzajemnosti, je vendar v bistvu slovenski človek ob teh svojih nastopih izražal mnogo več, saj se je, ob prevladujočih stališčih njegovih progresivnih sil v različnih oblikah izpovedovalo spoznanje, da gre v primeru obrambe Češkoslovaške pred agresijo nemškega imperializma za skupen

boj vse napredne svetovne javnosti za demokracijo in proti prevladi surove sile in diktata v odnosih med narodi in med državami in da je tako ob usodi Češko-slovaške na kocki tudi usoda slovenskega naroda. In še več. V prepletu kulturnih in političnih stikov med Slovenci in Češkoslovaško se je vse določneje izpovedovalo tudi spoznanje, da je borba za demokracijo v mednarodnih odnosih hkrati nedeljiva celota prizadevanj za uveljavitev demokracije znotraj Jugoslavije in znotraj slovenske družbe.

V odnosih med Slovenci in Češkoslovaško leta 1938 so se seveda odsvitali spomini na njihovo preteklost, na njihove davne začetke v tem srednjeevropskem prostoru, ko so se slovenski, češki in slovaški narod zbliževali na poteh skupne usode in ko je Praga bila dolga leta stičišče in vozlišče nacionalnopolitičnih akcij slovanskega sveta, ki so se v tolikšni meri navezovala tudi na južnoslovanske narode. Zdaj, leta 1938 se je vsa ta preteklost odražala na ozadju svetovnih dogodkov kot memento minulih generacij, ki so opozarjale zlasti na žrtve, ki so padale v stoletjih za ideale svobode in pravičnosti, na etično vrednost samosvoje kulture, ki so jo ohranili rodovi na razpotjih vseh vplivov in vseh preobratov.

Ko bomo poskusili raziskati vpliv češkoslovaške krize leta 1938 na slovensko družbo si moramo biti svestni te preteklosti stikov med Slovenci, Čehi in Slovaki kot dragocene dediščine in vrednoto nacionalne samobitnosti.

Štirje zelo pomembni zunanjepolitični in notranjepolitični dogodki so leta 1938 razgibali slovensko družbo, v marcu Hitlerjeva prigrabitve Avstrije, v avgustu odpoved osrednjega slovenskega jubilejnega zborovanja ob proslavljanju dvajsete obletnice Jugoslavije, v septembru Münchenski dogovor štirih evropskih vellesil o rešitvi vprašanja sudetskih Nemcev, in v decembru parlamentarne volitve. Ob vseh teh štirih dogodkih je v politični akciji slovenske družbe prisoten vpliv češkoslovaške krize.

Pod pojmom češkoslovaška kriza seveda ne razumemo samo tistega ožjega kriznega obdobja, ki je doseglo svoj vrh na Münchenski konferenci, temveč širši časovni okvir zaostrujočega se mednarodnega položaja, vezanega predvsem na razvoj odnosov med Nemčijo in Češkoslovaško, ter med Češkoslovaško in ostalimi njenimi sosedi. Omejujemo se na leto 1938. Lahko rečemo, da je mejnik na začetku tega časa 20. februar 1928, ko je Hitler v svojem govoru napovedal nacistični križarski pohod proti Avstriji in Češkoslovaški.²

V času med obema vojnama so bile v ospredju prijateljskih stikov med Slovenci in Češkoslovaško predvsem zveze, ki so obsegale — poleg gospodarskega — politično, kulturno in športno področje. Pomembno vlogo so pri tem v Sloveniji odigrale organizacije Jugoslovansko-češke lige, tesne so bile zveze Sokola v Sloveniji s češkim Sokolom, v sredini tridesetih let se je zelo poglobilo sodelovanje na področju pedagogike in šolstva, vseskozi pa je bilo zelo živahno na umetnostnem področju; v literaturi, glasbi, slikarstvu in gledališki umetnosti obsega medsebojnih zvez brez zelo podrobne raziskave sploh ni mogoče oceniti. V poglobljanju zvez med Slovenci in Češkoslovaško so bili zelo pomembni slovenski študentje, ki so si v Pragi nabirali znanja na visokošolskih zavodih in na umetniških akademijah.

Češkoslovaška je vseskozi med obema vojnama veljala velikemu številu Slovencev kot vzor demokratično urejene države in njen tvorec in prvi predsednik T. G. Masaryk kot simbol modrega in preudarnega državnika. Od vseh jugoslovanskih narodov so nedvomno Slovenci s Češkoslovaško vzdrževali najtesnejše zveze. Slovence in Čeha je še posebej družil občutek skupne ogroženosti pred ek-

spanzijo nemškega imperializma, saj so bili Čehi neposredna ovira pohodu velikomestva proti vzhodu, a Slovenci njegovemu prodiranju proti Jadranskemu morju.

Januarja 1938 sta bila na obisku v Sloveniji češka pisatelja Josef Hora in Karel Novy. V Ljubljani in Mariboru sta bila sprejeta z nepopisnim navdušenjem in v Ljubljani je v dramskem gledališču na začetku njunega literarnega večera spregovoril Oton Župančič zanesene besede o dolgotrajnem kulturnem in zlasti literarnem sodelovanju med slovenskim in češkim narodom, poseben uraden pomen tej prireditvi pa je dal tudi ban dr. Natlačen s svojo prisotnostjo. Josef Hora in Karel Novy sta bila pri Slovencih sprejeta v imenu svobodoljubja in trdne volje slovenskega naroda za vsako ceno braniti in ohraniti prijateljsko zvezo s češkim narodom, vsem neugodnim mednarodnim razmeram navkljub.

Obisk Josefa Hore in Karla Novyja v Sloveniji pa je pravzaprav pomenil ključno dejanje v nekem obdobju kulturnega sodelovanja med Slovenci in Čehi. Kajti hkrati ko je 13. in 14. januarja 1938 klerikalni dnevnik Slovenec poročal o velikem uspehu obeh čeških pisateljev v Ljubljani, je obširno spregovoril tudi o obisku jugoslovanskega ministrskega predsednika dr. Milana Stojadinovića v Berlinu prinašajoč izjavo veleposlanika dr. Cincarja Markovića o popolnem soglasju politike prijateljstva med obema državama, med Jugoslavijo in Nemčijo, ter o stanju jugoslovanske trgovinske bilance, v kateri da je Nemčija zdaj na prvem mestu.³ Kakšno drastično nasprotje; istočasno ko najvišji predstavnik oblasti v Sloveniji daje s svojo prisotnostjo na prireditvi veljavo in pomen kulturnopolitičnemu poslanstvu obeh čeških pisateljev, je predsednik jugoslovanske vlade kot predstavnik iste oblasti s svojim obiskom v Berlinu dal poglavarju nacističnega rajha vso moralno podporo za uresničevanje politike, katere cilj je bil uničenje Češkoslovaške. Tako se na tej, na videz obrobni primerjavi kažejo značilne črte dvolične politike režima JRZ, ki v Sloveniji v svojem glasilu dnevniku Slovenec sicer najde na kupe sočustvujočih besed, ko Češkoslovaško zadeva zla usoda, s celotno svojo politiko zunaj in znotraj države pa podpira tiste sile, ki hočejo Češkoslovaško ugonobiti.

Potek mednarodnih dogodkov, ki je bil v februarju 1938 poln razburljivih peripatij, je obširno odmeval v vsem slovenskem tisku. Velike pozornosti je deležen Hitlerjev presenetljivi obračun z generaliteto v vojski, ko si je zagotovil vso oblast nad nemško oboroženo silo, 4. februarja 1938.⁴ Še obširnejša so seveda poročila slovenskega tiska o obisku avstrijskega kanclerja dr. Schuschnigga pri Hitlerju 12. februarja 1938 v Berchtesgadenu, poudarjajoč zlasti, da je Hitler od avstrijskega kanclerja izsilil obširne koncesije za delovanje nacionalnih socialistov v Avstriji. Med vzroki zakaj je Hitler poklical dr. Schuschnigga k sebi, je Slovenec v uvodniku razlagal, ob dejstvu, da se je medtem v februarju Avstrija pogajala s Češkoslovaško, da berlinski vladi ni šlo v račun, »da se Avstrija pogaja s Češkoslovaško nekako na stranskem tiru, kajti nemška vlada je dunajski sporazum od 11. 7. 1936 tolmačila tako, da bo odslej avstrijska zunanja politika pokorno sledila nemški zunanji politiki in da se mora tudi Avstrija udeležiti obkoljevanja Češkoslovaške, ako so v Berlinu tako sklenili«.⁵ Klerikalni dnevnik je bil vsekakor dobro poučen!

Naposled je 20. februarja 1938 prišlo do znamenitega Hitlerjevega govora v Reichstagu. Tudi slovensko časopisje je navajalo njegove grožnje, da se bo Nemčija aktivno zavzela za 10 milijonov Nemcev, ki živijo v dveh državah, ki mejita na Nemčijo. Hitlerjeve besede »Trajno je nemogoče gledati in dopuščati, da te Nemce preganjajo in jih najhuje ponižujejo«, so povzročile preplah.

Najprej se je oglasil tednik »Slovenija«, ki je potem v treh zaporednih člankih med 25. februarjem in 11. marcem 1938, dvakrat z značilnim naslovom »Za našo kožo gre« poudarjal, da je od dogodkov, ki se sicer odvijajo na bližnjem severu, dejansko odvisna tudi naša usoda.⁶

Zelo izčrpno je bilo glasilo slovenskih naprednih študentov »1551«, ki je v bistvu izražalo tudi stališča KPS. Neposredno v zvezi s kapitulacijo avstrijskega kanclerja dr. Schuschnigga v Berchtesgadenu je komentiralo: »Avstrijski dogodki, ki se odigravajo v tako neposredni bližini naše slovenske domovine, nas znova opominjajo, da slovenska stvar ni ločena od mednarodnega dogajanja, pa naj bo to dogajanje kitajsko-japonska vojna, državljanska vojna v Spaniji, ali pa berchtesgadenski sestanek«. Na to ugotovitev je potem list navezal razmišljanje, da se je slovenski človek v teh dneh, zavedajoč se nevarnosti, ki mu grozi »podzavestno prišel ozirati okrog sebe in iskati moralne opore, da njegov duh ne bi klonil ob nenadnem sunku s severa« in dodal, da so nedavne veličastne manifestacije za češkoslovaško republiko dokaz, da je dejansko našel oporo, »ki po svoji vsebini odgovarja najglobljemu čustvovanju demokratičnega slovenskega človeka«.

Komentar tednika slovenskih študentov »1551« nas navaja na svojevrstno razmišljanje. Zakaj je tednik tako odločno poudaril dejstvo, da je slovenski človek »našel oporo« v češkoslovaški republici, ko je vendar že toliko časa bilo zavezništvo z njo tako trdno? Morda je treba iskati odgovor v ugotovitvi, da je manifestativno bratenje v preteklosti bilo nekaj povsem drugega kot to tovarištvo, ki se je potrjevalo zdaj v okoliščinah, ki so napovedovale najhujše preizkušnje; občutek bratske skupnosti, ki je sicer že od nekdaj navdajal slovenskega človeka, je pač preraščal v novo kvaliteto. Ideja o slovanski vzajemnosti, ki je svojčas nedvomno prevladovala v njem, se je zdaj uveljavljala — kot je to tudi ugotavljal v tem času Edvard Kardelj v svoji študiji o razvoju slovenskega narodnega vprašanja — »kot zaveznik v boju proti središču in glavnim nosilcem reakcije«.⁷

V atmosfero tistega časa se zanimivo vpleta manj opazno časopisno poročilo, ki v celoti takratnih razmer meče jarko luč, naznanjajoč še tako oddaljeno dogajanje. Dan po Hitlerjevem govoru — 20. februarja 1938 — se je oglasil v britanski spodnji zbornici ministrski predsednik Chamberlain. Poročilo v Mariborskem Večerniku Jutra 22. februarja 1938 navaja, da je na vprašanje, kako rešiti mir, ki naj bi bil po grožnjah, ki jih je izrekel Hitler, v skrajni nevarnosti, Chamberlain dejal: »Mir v Evropi zavisi od štirih velesil, to je od Velike Britanije, Francije, Nemčije in Italije. Če se posreči pritegniti predstavnike teh štirih narodov k skupni zeleni mizi, potem bo evropski mir zajamčen za celo generacijo«. Meščansko liberalni slovenski časopis, ki je poročal o teh besedah angleškega ministrskega predsednika, pač ni mogel predvidevati, da se bodo svetovni dogodki tako obrnili, da bo do takšnega sestanka predstavnikov štirih velesil res prišlo, da pa ta sestanek nikakor ne bo zagotovil miru »za celo generacijo«.⁸

Ko so se 12. marca 1938 razširile po svetu prve vesti o vkorakanju čet hitlerjevske Nemčije v Avstrijo, je, kot je znano, prišlo v Sloveniji do ogorčenih protestnih demonstracij — zlasti v Ljubljani — pa do pravcate poplave ilegalnih letakov in do pospešenega publiciranja narodnoobrambene literature. Banska uprava v Ljubljani je vse to dogajanje večinoma pripisovala delovanju komunistov in je s tem v zvezi konec leta lakonično poročala: »Ob priliki »anšlusa« so se v Ljubljani vršile demonstracije manjšega obsega, izdanih je tudi bilo nekaj ilegalnih letakov, v katerih se je napadala vlada in podčrtavala nevarnost hitlerjanske propagande. Prav tako je bilo izdanih nekaj razglednic in brošure »Hitlerjevci v Sloveniji«, »Ali smo za Hitlerja« in »Anšlus«.⁹

Poročilo banske uprave je pravzaprav zelo značilno, saj razodeva, da najvišji upravni organ v Sloveniji ni doumel nacionalnega pomena dogajanja, ki je bilo v teku, niti takratnega poziva študentov ob demonstracijah v Ljubljani k narodni enotnosti, k ustanovitvi Narodnega sveta in k zavarovanju pravic koroških Slovencev, ki so se zdaj po »Anschlusu« znašli v objemu hitlerjevske Nemčije.¹⁰ Sicer pa, kako naj bi bilo drugače, saj je uradni komunike jugoslovanske vlade¹¹ v tistih dneh sporočal, da Jugoslavija ocenjuje združitev Avstrije z Nemčijo kot notranjo zadevo nemškega naroda »v kar se ne vmešuje«, da je Jugoslavija z Nemčijo v prijateljskih odnosih in da to razmerje ostane nespremenjeno tudi zdaj, ko je Nemčija postala neposredni sosed Jugoslavije.

V nasprotju s to vladno izjavo pa so vse protestne akcije v Sloveniji izražale zahtevo po odločni spremembi jugoslovanske zunanje politike ter po njeni naslonitvi na Francijo, Češkoslovaško, pa tudi na Sovjetsko zvezo. Študentje v Ljubljani so ob svojih demonstracijah in ob manifestativnem zborovanju za Koroško 14. marca 1938 razširjali ilegalni letak, v katerem so napisali: »Zahtevamo takšno zunanjo politiko, ki bo v skladu z našimi življenjskimi interesi; zato zahtevamo najtesnejšo naslonitev na Češkoslovaško in Francijo.«¹²

Nekaj dni po »Anschlusu« je prišel krožiti po Sloveniji tiskan letak z naslovom »Delavci, kmetje, vsi Slovenci!« in s podpisom »Zavedni delavci«, katerega pobudnik je bila KPS.¹³ Letak je ugotavljal: »Hitlerjevski fašistični imperializem je protizakonito, z zvijačo in nasiljem uničil svobodo in samostojnost male Avstrije. Obkolil je Češkoslovaško in preži na naši severni meji. Kaj bo sedaj? Vsi vemo za hitlerjevske načrte: »Osvoboditi Čehe, Slovence in med njimi bivajoče Nemce in priti na Jadransko morje. Za Avstrijo smo torej na vrsti mi!« Letak je na kraju postavil vrsto zahtev, med drugim da naj se takoj sklene trdna gospodarska, politična in vojaška zveza s Francijo, Češkoslovaško in drugimi branitelji miru, ter se utrdi Mala Antanta.

Mesec dni pozneje, dne 16. aprila 1938 je Komunistična stranka Slovenije na svoji prvi konferenci po ustanovnem sestanku, aprila 1937, zapisala med svoje sklepe, da interesi obrambe slovenskega naroda in državne neodvisnosti zahtevajo »čim tesnejše zblizanje držav Male Antante in Balkanskega sporazuma med seboj in s Francijo, ureditev diplomatskih odnošajev s Sovjetsko zvezo in sklenitev pakta o medsebojni pomoči z njo, ter ukinitve prepovedi podpiranja republikanske španske vlade«.¹⁴

Na tem mestu naj tudi opozorimo na letak »Za mir, neodvisnost in svobodo! Narodi Jugoslavije!«, ki ga je sredi marca 1938 izdalo vodstvo KPJ v Parizu v srbohrvaščini, v slovenskem prevodu pa se je pojavil na Slovenskem precej pozneje. Letak, ki ga je napisal Josip Broz Tito, je že v svojem uvodnem delu opozarjal, da je z okupacijo Avstrije Hitler stisnil v svoje klešče bratsko Češkoslovaško, da je samo vprašanje časa, kdaj bodo nad »njenimi mirnimi prebivalci zabrnili fašistični avioni« in da nemški fašizem dosledno in korak za korakom izvaja »svoj peklenski načrt, da izpremeni vse narode srednje in jugovzhodne Evrope v svoje sužnje in v hrano za topove v svojem končnem obračunu z demokracijo in posebno z njeno trdnjavo, Sovjetsko zvezo«. Nadalje je letak zahteval odstranitev izdajalske politike »Stojadinovića, Korošca in Spahe«, vlado narodne sloge, obrambo države na osnovi kolektivne varnosti in obrambe miru v krogu demokratskih držav ter povezavo s Francijo, Češkoslovaško in Sovjetsko zvezo.¹⁵

V Švici izhajajoča ljudskofrontna revija »Europäische Stimmen« je v šesti številki letnika 1938 poročala o manifestativnem študentskem zborovanju v Mariboru, 22. marca 1938 in natisnila celotno resolucijo s tega zbora, ki je zahteval zajezev

hitlerjevske propagande, izboljšanje življenjskih pogojev delavstva, organiziranje javnih del itd. Posebno značilen za takratno razpoloženje slovenske javnosti je v resoluciji odstavek, v katerem so mariborski študentje spregovorili o svojih prijateljskih čustvih do Češkoslovaške, izjavljajoč, da so kot zavezniki in zvesti prijatelji Češkoslovaške pripravljeni zanj žrtvovati prav toliko kot za samega sebe. Po smislu enako resolucijo naj bi bilo v Mariboru v tem času sprejelo tudi triglavsko starešinsko društvo.¹⁶

Po pisanju iste švicarske revije so Slovenci v Parizu — Združenje slovenskih intelektualcev — 23. marca 1938 sprejeli resolucijo, v kateri naj bi se bili podobno izrazili kot študentje in člani starešinskega društva v Mariboru, in sicer da ostajajo zvesti prijateljski češkoslovaški republiki in da so pripravljeni za njeno neodvisnost in neokrnjenost doprinesiti enake žrtve kot za svojo lastno svobodo.¹⁷

Tednik Slovenija pa je 8. aprila 1938 prinesla resolucijo slovenskih študentov v Pragi, ki je bila sprejeta ob ustanovitvenem sestanku Akademskega društva Slovenija. Vzroke za ustanovitev društva je resolucija sledeče formulirala: »Ker vidimo v tujini svetovni in domači politični položaj mnogo ostreje in stvarneje kot morda vi, tovariši v domovini, smo se zato strnili brez ozira na versko in politično pripadnost v eno vrsto, pripravljeni žrtvovati vse svoje sile v slovenske kulturne, socialne in narodnoobrambne namene. Poleg tega smo si naredili, nalogo seznanjati demokratsko češkoslovaško javnost z našo kulturo in jo zainteresirati za slovenske razmere. Nočemo, da bi prijateljstvo obeh narodov bilo le kos papirnate pogodbe. Danes sta si usodi Slovencev in Čehoslovakov ne le podobni, temveč tesno povezani.«¹⁸

Tednik Edinost je v tistih dneh — v objavi 9. aprila 1938 — svaril pred pesimistično presojo mednarodnega položaja in pretirano zaskrbljenost za usodo Češkoslovaške, češ da bo Nemčija kmalu udarila in da je Češkoslovaška v svojem mednarodnem položaju dobro zavarovana s pogodbami o medsebojni pomoči za primer neizzvanega napada, »ki jih je podpisala s Francijo in Rusijo« in da sta ti dve državi po avstrijski priključitvi prostovoljno izjavili, da bosta svoje obveznosti napram Češkoslovaški izvršili do zadnje podrobnosti. Ob tem pa je Edinost dokaj naivno tudi poudarila, da uradna Nemčija »jamči nedotakljivost čeških meja« in da se ne želi vmešavati v notranje zadeve češkoslovaške države.¹⁹

Položaj Češkoslovaške pa so slovenske revije v tem času presojale mnogo bolj zaskrbljeno. Tako je v liberalni reviji »Misel in delo« dr. Branko Vrčon, navajajoč pariški »Temps« z dne 12. marca 1938, zapisal: »Položaj Češkoslovaške se zdi bolj ogrožen kakor kdajkoli, in pojavljajo se resne nevarnosti tudi za ostale činitelje dosedanjega srednjeevropskega ravnotežja«. V krščanskosocialni reviji »Dejanje« pa je dr. France Jenko objavil članek z naslovom »Problemi Češkoslovaške«, v katerem opozarja, da so za usodo Češkoslovaške nevarna tudi nekatera njena neresena notranjepolitična vprašanja, navajajoč sudetsko-nemško in slovaško vprašanje, madžarski revizionizem, odnos do Poljske, Podkarpatska Rusija in židovsko vprašanje.²⁰

Članek v »Dejanju« pomembno izpričuje kritičen odnos dela slovenske javnosti, ki se je morda šele v okoliščinah tako zaostrujočega se mednarodnega položaja pričela zavedati, da je Češkoslovaška v izgraditvi svoje demokracije, kljub temu, da je za marsikoga v svetu, pa tudi na Slovenskem veljala kot idealno urejena država, obstala na pol poti. To dejstvo so pač dogodki v naslednjih tednih in zlasti v obdobju tik pred »münchensko krizo« odgrnili tudi za slovensko javnost do te mere, da je lahko pisec J. F. v tedniku Slovenija 9. septembra 1938 zapisal: »S tem, da je Češko-Slovaška strla jarem habsburških mogočnikov, se še ni izognila raz-

rednim bojem. S tem, da je razlástila veleposestnike, še ni strla družbenega vpliva in politične moči aristokracije, ki je nemško orientirana... Medtem ko je zahtevalo češko in slovaško ljudstvo uvedbo popolne demokracije, je bila za posedujoče plasti z revolucijo samo oblast prenešana z Dunaja v Prago, natančno tako, kakor velja to za mnoge pri nas.« Tej svoji osnovni ugotovitvi pa je I. F. dodal še mnoge podrobnosti, odkrivajoč dejstva, da so »Čehi podedovali od bivše Avstrije sodno in upravno osebje, ki je bilo pod prejšnjo državo dosledno v nazadnjaškem duhu vzgojeno« in da je večina češkoslovaške težke industrije v rokah državljanov nemške narodnosti in tako henleinovci s strani industrialcev češke narodnosti dobivajo podporo.²⁰

Kritični zapiski v slovenski publicistiki v letu 1938 o problemih češkoslovaške državne skupnosti pa nas ne smejo zapeljati v zmoto, da bi jih ovrednotili kot znake ohlajajočih se čustev slovenske javnosti do bratske države. Res je samo to, kar je ugotavljal dr. France Jenko, ko je v članku, ki smo ga že navedli, zapisal: »Gotovo danes ves svet pazljivo zasleduje dogodke na Češkoslovaškem in izjavlja bratskima narodom svoje simpatije, da jima tako vsaj moralno pomaga v njunem težkem boju. Kdor pozna njun velikanski boj v svetovni vojni, njuno narodno odločnost, okrepljeno s svetlimi spomini na preteklost, ne bo niti za trenutek podvomil, da bo Češkoslovaška ostala in se v prihodnjih stiskah bolje uredila.«

Publicistika slovenske napredne javnosti pa je nedvomno s svojim kritičnim razglabljanjem o težavah, s katerimi se je srečavala Češkoslovaška v svoji notranji ureditvi, opozarjala na enake in podobne probleme doma v Jugoslaviji, tako na unitaristično zanikanje samobitnosti posameznih narodov, na vlogo tujega kapitala, ki je imel v rokah večino industrije v državi in na vpliv jugoslovanske buržoazije, ki se je upirala sleherni demokratizaciji družbenega sistema.

S takšnim svojim pisanjem je slovenska publicistika dejansko razkrivala tiste notranjepolitične slabosti Češkoslovaške, ki so zunanjim silam sploh omogočile njihov münchenski diktat in katastrofo države marca 1939.

Istočasno pa je slovenska publicistika spregovorila tudi o mednarodnih političnih razmerah in o tistih odnosih med državami, ki so omogočale na videz neustavljivo prodiranje politike sile in strahovanja. Lotila se je tudi raziskave fenomena nasilja v njegovih značilnostih.

V Sodobnosti je Albert Kos pod naslovom »Realna politika« objavil izčrpno razmišljanje o nekaterih značilnostih v odnosu posameznih držav v Evropi med seboj.²² Po njegovem je bila tedaj Evropa razdeljena na tri grupacije, na fašistični »ideološki blok«, na demokratski blok velikih držav in na skupino malih držav, ki naj bi se na osnovi »realne politike« poskušale uveljaviti tako, da so se spuščale v dvostranske pogodbe, to večkrat tudi v nasprotju z regionalnimi pakti, da so se umikale v nevtralnost in se tako izločale iz kolektivnih varnostnih sistemov, ali pa da so nekatere med njimi kdaj celo hkrati sklepale pogodbe z državami iz obeh skupin velikih sil.

Medtem ko je Albert Kos orisal zunanjo podobo tistih mednarodnih političnih razmer, ki so se izoblikovale po likvidaciji evropskega versajskega sistema, se je Bogo Grafenauer v članku »O nasilju«, ²³ ki ga je objavil v »Dejanju«, lotil celovitejše raziskave nekaterih družbenih pogojev, v katerih naj bi nasilje koreninilo, ugotavljajoč, da je nastop nasilne državne oblike, ki se je v dobi po svetovni vojni začela krepiti po Evropi, pripravil že daljši razvoj evropskega duhovnega, gospodarskega in političnega življenja.

Sočasno je Boris Zihnerl — pod psevdonimom A. Poljanec — zelo neposredno v dveh razpravah v Sodobnosti, »Dve razdobji fašizma na Slovenskem« in »Iz po-

glavja o narodnih tradicijah» spregovoril o značilnostih mednarodnega fašizma in o posebnostih domačega, slovenskega.²⁴ Poseben poudarek je Boris Zihlerl dal definiciji fašizma kot uresničevalca smotrov modernega kapitalizma in orisu sredstev, ki se jih za dosego teh smotrov poslužuje (ideoloških sredstev, demagogije itd.).

Naposled naj omenimo še sestavek Ljudmila Hauptmana »Svetovna vojna in naš nacionalizem«, objavljen v Ljubljanskem zvonu.²⁵ Zelo nazoren je avtorjev prikaz taktike prodiranja nemškega fašizma: »Sredstva, ki mu stoje na razpolago, niso nobena tajnost: staro načelo »divide et impera!«, po katerem sklepa pogodbo z vsako državo le posamezno; kliring, da jo iztrga iz svetovne trgovine in vklene v njegov sistem; specializacija gospodarstva male države po potrebah Velike Nemčije in naposled mobilizacija etnografskih hipotek, nemških manjšin v Podonavju.«

Medtem ko so slovenske revije objavile niz prispevkov, v katerih je prihajala do izraza težnja raziskati in globlje doumeti družbene vzroke za usodni razvoj mednarodnega položaja in pri tem osvetliti tiste silnice, ki naj bi vplivale na odnose med narodi in na ravnanje posameznih držav, se je celotni tisk na Slovenskem živahno odzival na prehitevanje se potek dogodkov, v katerih se je vedno bolj nakazovala pot k Münchenski katastrofi. V svoje komentarje pa je vse pogostje vpletal tudi reminiscence na domače razmere.

Nadaljevanje

Opombe

¹ Edvard Kardelj: Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Ljubljana, 1957, stran XIV.

² Kot dejanski neposredni začetek Hitlerjeve agresije, katere cilj je bil likvidacija Avstrije in Češko-slovaške lahko smatramo 5. november 1937, ko je na tajni konferenci postavil na začetek reševanja problema življenjskega prostora nemškega naroda osvoboditev obeh držav. Joachim C. Fest: Hitler, Frankfurt/M. — Berlin — Dunaj, 1974. V. knjiga, tretje poglavje, stran 742 in 743. O Hitlerjevem govoru Mariborski Večernik Jutra, 21. februarja 1938, članek »Hitler je govoril tri ure«.

³ 13. januar 1938. Slovenec, članek »Uspeh čeških pisateljev v Ljubljani«, članek »Pred odhodom dr. Stojadinovića v Berlin«, Slovenec, 14. januarja 1938, članek »Pred obiskom dr. Stojadinovića v Berlinu«.

⁴ 5. februar 1938, Mariborski Večernik Jutra, članek »Senzacionalne spremembe v rajhovski voditeljski hierarhiji«, 6. februarja 1938, Slovenec, članek »Velike spremembe v Nemčiji«, 12. februarja 1938, Edinost, članek »Sef vojnih sil Blomberg je moral iti«.

⁵ 13. februar 1938, Slovenec, članek »Schuschnigg pri Hitlerju«, 15. februar 1938, Jutro, članek »Po sestanku v Berchtesgadenu, Neodvisnost Avstrije izven vprašanja«, 15. februarja 1938 Slovenec, uvodnik »Schuschnigg — Hitler«.

⁶ Slovenija 25. februar, 4. marec, 11. marec, članek »Za našo kožo gre«.

⁷ Edvard Kardelj: Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, stran 365.

⁸ Mariborski Večernik Jutra, 22. februarja 1938, članek Chamberlain na včerajšnji seji spodnje zbornice«.

⁹ Banovina 13—4—1941, II/2, Bansko poročilo ministrstvu notranjih poslov 5. 1. 1939, št. 37581/9, Arhiv Slovenije.

¹⁰ Glej Slavko Kremenšek: Slovensko študentsko gibanje 1919—1941, Ljubljana, 1972, stran 316 in 317, Kazenski spis okrožnega sodišča v Ljubljani, Anderwald Beno. Zgodov. arhiv CK ZKS.

¹¹ Mariborer Zeitung, 15. marec 1938, članek »Adolf Hitler na Dunaju«.

¹² Enako kot opomba št. 10.

¹³ Zgodovinski arhiv CK ZKS, fond letakov. Tudi Državno tožilstvo v Mariboru KK 635/38, Pokrajinski arhiv v Mariboru, fond Državnega tožilstva.

¹⁴ Sklepi 1. konference Komunistične stranke Slovenije, Zgodovinski arhiv CK ZKS, fond letaki. Okrožno sodišče v Celju, kazenski spis Apih Milan in tovariši, VIII, Kzp 627/38, Zgodovinski arhiv CK ZKS.

¹⁵ Zgodovinski arhiv CK ZKS, fond letakov.

¹⁶ Europäische Stimmen, 1938, št. 6, stran 188—189, članek »Eine Kundgebung der Studenten von Maribor«.

¹⁷ Europäische Stimmen, 1938, št. 6, stran 188—189, članek »Die slovenischen Intellektuellen in Paris gegen die deutsche Expansion und für die Tschechoslovakei«.

¹⁸ Slovenija, 8. april 1938, članek »Resolucija slovenskih študentov v Pragi«.

¹⁹ Edinost, 9. april 1938, članek »Položaj Češkoslovaške«.

²⁰ Dejanje, 1938, stran 124 do 129, članek »Problemi Češkoslovaške«.

²¹ Slovenija, 9. september 1938, članek I. F. »Češki in poljski demokrati v lastnih razmerah«.

²² Sodobnost, 1938, stran 65—68, članek »Realna politika«.

²³ Dejanje, 1938, stran 115—119, članek »O nasilju«.

²⁴ Sodobnost, 1938, stran 42—53, »Dve razdobji fašizma na Slovenskem«, Sodobnost, 1938, stran 97—103 in 148 do 152, članek »Iz poglavja o narodnih tradicijah«.

²⁵ Ljubljanski zvon, 1938, stran 529—535, članek »Svetovna vojna in naš nacionalizem«.

Tone Kebe

Zgodbe iz NOB na Kobariškem

V času obstoja tako imenovane »kobariške republike«, ki je trajala polnih 52 dni, dvajset dni manj kot »pariška komuna«, se je zgodilo marsikaj, kar bi bilo potrebno na širše opisati. Ena izmed važnih epizod v času obstoja »kobariške republike« je reševalna akcija za izpust 56 slovenskih političnih jetnikov iz videmskih zaporov v času neposredno po kapitulaciji Italije.

Politični in vojaški položaj po padcu fašizma

Padec fašizma 25. julija 1943 in nastop Badoglijeve vlade je še tako fanatične naciste prepričal, da se bliža kapitulacija Italije, ene izmed glavnih zaveznic Nemčije. Tudi razglas Badoglijeve vlade, da se med zaveznicama ne bo nič zgodilo in da ostajata še nadalje v vojaški zvezi, Hitlerja o tem ni prepričalo. Že 26. julija 1943 opoldne so se v njegovem glavnem štabu zbrali Hitler, Göring, Himmler, generala Keitel in Jodl ter med drugim obravnavali tudi strateško pomembno ozemlje v Sloveniji, posebno še Ljubljano, Reko, Trst, Trbiž, kamor naj bi poslali tankovske oddelke z oklopnimi avtomobili. Dr. Friedrich Rainer, šef civilne uprave za Gorenjsko, je 26. julija 1943 opozarjal Himmlerja, naj bi nemška vojska čimprej zasedla Kanalsko dolino in Slovensko Primorje.

Dne 26. avgusta 1943 opoldne so nemške enote, okrepljene z 71. divizijo, začele prodirati čez prehode nemško-italijanske razmejitvene črte pri Šentvidu nad Ljubljano in pri Črnučah. Z druge strani pa so začele prodirati proti Trbižu in Podbrdu. Italijansko poveljstvo je proti temu početju le navidez protestiralo in krepilo posadke na mejnih prehodih, storilo pa ni ničesar, da bi preprečilo vdor, čeprav je imelo med Alpami in morjem tri armadne korpuse vojaštva. Nemška kolona, ki je prodrla čez Podbrdo (okrepljen 171. topniški polk), je zasedla dolino Bače in Soče do Kanala, druga (okrepljen 191. grenadirski polk) pa je preko Pontebe prišla do Humina v Furlanijo.

Politični in vojaški položaj je bil za Nemce skrajno neugoden, spričo porazov skoraj na vseh frontah, po drugi strani pa so v propadajoči Italiji izgubljali tla in zanje strateško važne oporne točke ter izgube vojaštva, ki je tedaj kazalo kaj malo volje bojevati se na strani nemških nacistov. Oboje se je javno kazalo v sporu med obema vojaškima silama in tudi med prebivalstvom. Nemci so hoteli pred

primorskim prebivalstvom pokazati, da so boljši od njihovih dotedanjih zaveznikov, zato so ponekod ljudem govorili o avtonomiji, o nenapadanju, o krivicah, ki jih je zagrešil fašizem slovenskemu prebivalstvu med svojo okupacijo.

Tudi naše politično in vojaško vodstvo se je po padcu fašizma dobro zavedalo, da do zloma italijanske vojske ni več daleč. Na Dolenjsko in Notranjsko je koncentriralo vse glavne partizanske sile in poleg Slandrove in Prešernove brigade poslalo tja še Gradnikovo brigado, ki je imela tedaj, okrepljena z bataljonom Gregorčičeve brigade, skoraj 500 mož. V noči med 7. in 8. avgustom je krenila med Logatcem in Rakekom na Notranjsko, da bi bila nared, ko bo treba po kapitulaciji Italije opraviti z belogardističnimi in plavogardističnimi okupatorjevimi opričniki. Le mesec dni kasneje se je izkazalo, kako je imelo prav to naše poveljstvo, saj so druga za drugo padale postojanke, Turjak, Grčarice, Nova vas, Begunje ..., in z njim je bilo uničeno jedro slovenskega belogardizma in plavogardizma. Politični in vojaški dogodki so se nagnili odločno v prid narodnoosvobodilnemu gibanju, ki je nizalo zmage in zadajalo poraze.

Padec Italije na Kobariškem

Po znanem prvem pohodu skozi Beneško Slovenijo v maju 1943, ki je zanetil tudi v teh zahodnih krajih slovenske zemlje iskro upora proti nasilju, imenovanemu fašizmu, smo se po štirinajst dnevnem pohodu hudo namučili v skoraj vsakodnevnih spopadih z veliko močnejšimi sovražnikovimi silami. Fašisti so morali skoncentrirati veliko vojaštva, da bi onemogočili pohod Gregorčičeve in Gradnikove brigade v osrčje ozemlja, ki so ga sami imenovali »terro italianissimo«. No, Gradnikova brigada je res ostala na obrobju beneškega ozemlja, je pa z aktivnimi akcijami pomagala razbremeniti napade na Gregorčičevo brigado, ki ji je na pohodu uspelo prehoditi znaten del vzhodne in zahodne Benečije. Omeniti je potrebno, da sta obe brigadi nastopali samo s po dvema bataljonoma in imeli na pohodu kvečjemu 480 borcev. Italijanske vojaške sile pa so imele na voljo nekaj tisoč izšolanih vojakov, oboroženih z lahkim in težkim orožjem. Po končanem in zmagotivem prvem pohodu v Beneško Slovenijo, ki je utrpel tudi precej žrtev, so se posamezne skupine Gregorčičeve brigade umikale proti Tolminu in proti Goriškim Brdom vse do konca julija 1943. Potem od padca fašizma do kapitulacije Italije na celotnem kobariškem področju, v številni Breginjski kot, Livško in Drežnico z okolico, ni bilo več kot trideset partizanov. Tako maloštevilni, vendar v polni politični in vojaški pripravi smo ob dokaj razviti mreži terenskih delavcev dočakali kapitulacijo Italije.

Okrožni komite KPS za Tolminsko, katerega organizacijski sekretar je bil tedaj Ferdo Kravanja-Peter Skalar, je imel že delj časa zaupne pogovore s poveljnikom 3. alpske pohodne brigade v Tolminu, brigadnim generalom Luigijem Massinijem. S pomočjo požrtvovalne domačinke Ilke Devetak-Bignam je še pred kapitulacijo Italije naše partizansko vodstvo obveščal o italijanskih vojaških premikih in namerah. Po njegovi zaslugi sta general Avšič in komandant Kajtimir na predvečer velikega boja Gregorčičeve brigade na Kolovratu nad Tolminom zvedela, da se 10. maja 1943 pripravlja večji italijanski napad. Zato ni bilo nič presenetljivo, da je generala Massinija že 6. septembra 1943 v Tolminu obiskal član okrožnega komiteja Tolmin Andrej Kavčič-Kovač in se z njim pogovarjal o bližnji kapitulaciji Italije in o izročitvi orožja. Kmalu zatem, v večernih urah na dan 8. septembra 1943, je bila uradno razglašena kapitulacija Italije. Že naslednji dan v dopoldanskih urah sta se Ferdo Kravanja-Skalar in Franc Črnugelj-Zorko, oba člana okrožnega komiteja, sešla z generalom Massinijem v Doljah pri Tolminu, da bi se z njim pogovorila o predaji orožja in opreme. Dogovorili so se, da bo vojska odhajala

GENERALLAJTNANT
JAKA AVŠIČ

NAŠ PRVI POHOD V SLOVENSKO BENEČIJO

IZDAL GLAVNI ŠTAB NARODNO OSVobodILNE VOJSKE
IN PARTIZANSKIH ODRADOV SLOVENIJE

Faksimile naslovne strani brošure, ki jo je napisal generallajtnant Jaka Avšič

iz Tolmina po desni strani v smeri Kobarida in po vaseh odlagala orožje in opremo. Tudi terenci so orožje pridno odnašali proti Čadrgu in ga poskrili še pred prihodom nemške vojske v Tolmin. Tudi sam general Massini je odšel na osvobodeno ozemlje v Kobarid. Tam je bil povsem svoboden in je doživljal vse tiste lepe trenutke in obrambne akcije za ohranitev svobodnega ozemlja. Šele v začetku oktobra 1943 je odšel v Piemont, kjer je kot antifašist postal poveljnik tamkajšnjih partizanov in se je boril do konca vojne.

Odhajanje italijanske posadke iz Tolmina je trajalo še 10. septembra, potem pa so ga zasedle nemške enote. Približno ob enakem času je nemška vojska zasedla Bovec. Iz Rablja je prek Predela po dolini Koritnice prišel s svojo četo obersturmführer SS Anton Scheid in vzpostavil v Bovcu sovražno postojanko. Tedaj je bilo v bližini Bovca največ osem partizanov ob sekretarju rajonskega komiteja Franca Čopija-Borotina. Z njim je bil njegov kurir, Albin Cunder-Vojko, Vanja in še kdo. Vsekakor jih je bilo premalo, da bi Nemcem preprečili prihod v Bovec. Ako bi bila tedaj kakšna partizanska skupina v dolini Koritnice, bi jih prav gotovo zaustavila z miniranjem mostu nad globoko skalnato pregrado ob Napoleonovi trdnjavi v Klužah, tako pa so imeli Nemci prosto pot.

Manjšo karabinjersko posadko v Breginju je v noči 9. na 10. september 1943 razorožila skupina sedmih borcev, ki so delovali na pogorju Mije (trig. 1189) kot aktivistična grupa za organizacijo Beneške Slovenije. V njej so bili: Janko Kofol-Tine, doma iz Volč je bil vodja skupine, Alojz Mavrič-Oton, doma s Kambreškega, znan aktivist iz vzhodne Benečije, Ivan Mavrin-Miloš, doma s Kočevskega, Leopold Košir-Zmago, doma iz okolice Ribnice, Mirko Koren in Slavko Čebokli, domačina iz Kreda in iz Borjane ter Tone Kebe-Kobe, doma iz Cerknice. O zasedbi Breginja je Tone Kebe napisal med drugim naslednje:

»Večja skupina mladink je z glavne steze že zavijala proti nam in med petjem vzklikala: »Italija je kapitulirala, živela svoboda!« To je bilo za nas veliko presečenje, čeprav smo ta dan že dolgo pričakovali. Po navadi smo bili partizani vselej tisti, ki smo ljudi na terenu obveščali o važnih političnih in vojaških dogodkih, sedaj pa se je zgodilo ravno narobe. Vaška dekleta iz Logja so nas poiskala v gozdu, da nam sporoče veselo novico. S skupino deklet smo prišli v Robidišče. Zbrani vaščani so nas veselo pozdravljali. To je bil enkratni zgodovinski dogodek in sreča je kar žarela z obrazov. Kmalu se je vsa vas spremenila v veselico, ki bi se prav gotovo končala šele zjutraj, če ne bi morali opraviti še pomembne naloge: razorožiti karabinjersko posadko v Breginju. V vasi Logje nas je zopet čakalo polno ljudi. Ponovili so se prizori pristrčnega sprejema.

Pred karabinjersko postajo v Breginju je bilo razvrščenih kakšnih petnajst karabinjerjev. Ustavili smo se, se gledali iz oči v oči. Karabinjerji so nas na kratko pozdravili. Potem je domačin Anton Šimac v imenu partizanov dejal: »V imenu slovenske partizanske vojske zahtevamo, da takoj odložite orožje! Hkrati zahtevamo prevzem vsega orožja, ki je v kasarni!« Marešalo Capuzzo je takoj prikimal: »Si, si capito, accomodatevi!« To se je zgodilo pred polnočjo 9. septembra 1943, v prisotnosti skoraj petsto ljudi iz Breginja in okolice. Takoj zatem smo vstopili v poslopje vojašnice in prevzemali orožje.

Ko so se borci, ki so taborili na Matajurju (trig. 1643) v dopoldanskih urah 10. septembra podali v Kobarid, je bilo pretežno odpeljano vse težko orožje, preostalo, lažje orožje pa so potem skupaj z aktivisti odnašali iz Kobarida v bližnje vasi in na skrita mesta. V skupini borcev so bili: Jožko Uršič-Franc, komandir bolnišnice pod Matajurjem, Vladimir Uršič-Nikolaj, komandir kurirske postaje na Matajurju, Ignac Manfreda-Simon, terenski aktivist, borci Ivan Likar-Sočan, Slavko Konavec-Vanja, Rudi Volarič-Stojan, Slavko Sovdat-Sužid in morda še kdo. Obe skupini, z Mije in z Matajurja, sta tedaj zamudili prestreči velik plen, ki so ga italijanski vojaki takorekoč pred nosom odpeljali proti Čedadu.

Kravanja in Črnugelj hitita v Kobarid

Neposredno po pogajanjih v Tolminu z generalom Massinijem, s pomočjo članov komiteta Andreja Kavčiča-Kovača, Draga Rebeca-Kovača ter drugih aktivistov o predaji orožja in opreme, sta se Kravanja in Črnugelj napotila ob levem bregu Soče proti Kobaridu. Vsedla sta se na dvokolesa in se vozila skozi vasi Dolje, Volarje, Kamno. Povsod so ju ljudje pozdravljali in jima izražali priznanje. Vse vasi so bile v zastavah, ljudje pa so praznovali. Morala sta hiteti naprej, da bi videla, kaj je ukrenjeno v Kobaridu. Ves njun pogovor je tekel o nadaljnjem delovanju v novih razmerah. Še posebej sta bila zadovoljna nad obilnim zaloga-jem orožja v Tolminu in s posredovalno vlogo generala Massinija. Pogovarjala pa sta se tudi o predani aktivistki Ilki Devetak-Bignami, ki je zaradi poznanstva v vrstah italijanske generalitete naši stvari veliko prispevala. Zadovoljna nad svojim delom sta razmišljala o delovanju manjših skupin borcev v Breginjskem kotu, na Livškem in na Bovškem.

V poznih dopoldanskih urah sta 10. septembra prisopihala na kobariški trg, ki je bil tedaj že ves v zastavah in v cvetju, okrašen z vsemogočimi slikami in gesli. Nekoliko prej je tja prispela skupina borcev izpod Matajurja, ki je pregledovala vojašnice in pobirala preostalo orožje. Zadnje skupine italijanskih vojakov so zapuščale mesto in delno po glavni cesti, delno čez hribe odhajale v Italijo. Že pred njimi je odšla posadka iz Robiča, ki je v glavnem odnesla skoraj vse

Jaka Avšič v risbi slikarja Božidarja Jakca

orožje. Skoraj vsi italijanski vojaki so s seboj odnašali orožje, zato so jih partizanske patrulje lovile vsepovsod in jih razoroževale, tudi tiste, ki so čez kobariški Stol prihajali z Bovškega, z Učeje in celo iz Trbiža. Sredi popoldneva 10. septembra 1943 je v Kobarid prišlo tudi zastopstvo partizanov iz Breginjskega kota, potem ko so v Breginju opravili s karabinjerji. Obe manjši postojanki na Livku in pri Robiču sta bili že prazni. Vojaki so že odšli, nekateri z orožjem, drugi brez njega in se razkropili po Benečiji in nato v furlansko ravnino. Vse doline od Bovca do Tolmina in do Čedadada so bile v naših rokah.

Kravanja-Skalar in Črnugelj-Zorko sta še isti dan po prihodu v Kobarid v popoldanskih urah pripravila velik shod na glavnem trgu. Oba sta imela navduševalne govore, a ne samo o zmagi in radosti, ki je tedaj prevečala ljudi, temveč s pozivom na boj proti nemškemu okupatorju, ki še ne bo tako hitro padel na kolena. Besede obeh je odobraval več kot tisoč ljudi iz Kobarida in iz okolice. Vzklikanje, veselje, objemanje, enkratni sprejem partizanskih borcev.

Ob radosti in veselju pa je bilo potrebno hitro ukrepati. Partizansko vodstvo je bilo postavljeno pred važne odločitve. Politično in vojaško ozračje je bilo na partizanski strani, zato je bilo potrebno delati, da bi se ne prevesila v korist sovražnika. Tedanje razmere v Posočju in Poadižju so narekovale vrsto akcij. Svoobodno ozemlje, imenovano »kobariška republika«, se je razprostiralo od Bovca do Tolmina in od Bovca do sankvirinskih mostov pri Št. Petru Slovenov blizu Čedadada, razprostiralo se je širom Breginjskega kota v zapadno in vzhodno Benečijo. To je bilo veliko osvobojeno ozemlje, ki je terjalo veliko dela od vseh borcev in aktivistov, zakaj naše sile, zlasti ob Posočju, so se skoraj podeseterile. Potrebno je bilo utrjevati vojaške formacije, ki so se najprvo osredotočile v bataljonu »Andreja Manfrede«, poimenovanem po znanem revolucionarju iz Kobarida. Ta bataljon se je pozneje z drugimi bataljoni spojil v prvo in drugo Soško brigado (poznejša Gregorčičeva in Bazoviška brigada), ki sta kot glavni vojaški enoti sestavljali 6. oktobra 1943 ustanovljeno Soško divizijo, ki se je preimenovala v XXXII. oziroma XXX. divizijo. Vzporedno z razširitvijo partizanskih enot je bilo treba

Ferdo Kravanja-Peter Skalar je bil zelo prizadeven kot organizacijski sekretar okrožnega komiteja KPS za Tolminsko

misлити na politični in komandni kader, kajti številčno majhna skupina partizanov in aktivistov, ki so bili tedaj na tamkajšnjem področju, nalogam ne bi bila povsem kos. Prihajali so novi kadri iz osrednje Primorske pa tudi iz ljubljanske pokrajine. Kadri so prihajali tudi iz zaporov in internacij, ki so dopolnjevali manjkajoče politične in vojaške funkcije. Istočasno je bilo potrebno okrepiti obstoječo terensko mrežo odborov OF, ki so tedaj opravljali mobilizacijo in prevzeli dolžnosti oblasti. Le-ti so ob obilici nalog pripravljali vse potrebno za organizacijo prvih svobodnih volitev v narodno-osvobodilne odbore kot bodoče nosilce oblasti. In še, in še. Sevé je bila glede terenske mreže težava na ozemlju Beneške Slovenije. Tam nam je do kapitulacije Italije uspelo vzpostaviti le malo odborov in javk. Več uspeha je bilo s pridobitvijo nekaj delovnih posameznikov. Zato je bilo to področje jemati kot politično neobdelano. Politične akcije v osveščanju beneškega človeka so morale upoštevati vse značilnosti in posebnosti ozemlja, zlasti zgodovinske, kajti deželica je že od leta 1866 priključena k Italiji. Politično in narodno buditelno delo na beneški strani pa so ovirali še stalni vpadi sovražnikov in zastraševalne akcije z bombardiranjem in drugimi sredstvi nasilja. Vse te represalije nad prebivalstvom so v znatni meri hromile našo politično moč. Zaradi pomanjkanja narodne in socialne zavesti pa so jih begali še trikoloristi. Na Beneškem je torej šlo skoraj v celoti za vzpostavljanje novih terenskih odborov. S tako zahtevnimi nalogami političnega in vojaškega značaja se je moralo tedaj spoprijeti naše vodstvo.

Kapitulacija Italije je bila torej za vse nas velika preizkušnja in nam je narekovala polno dela, z razorožitvijo italijanske vojske, s pridobitvijo in oborožitvijo novih borcev, z vzpostavljanjem, z utrjevanjem in razširjanjem terenske mreže, z organizacijo vojaških formacij in z varovanjem svobodnega ozemlja. Celotna združitev dela na Tolminsko-Kobariško-Bovškem področju je prevzel okrožni komite KPS za Tolminsko. Na bovškem sektorju je deloval s svojo skupino Franc Čopi-Borotin, v Kobaridu pa sta bila neposredno po kapitulaciji Italije glavna pobudnika vsega delovanja Ferdo Kravanja-Peter Skalar in Franc Črnugelj-Zorko. V ožjem osrednjem štabu so sodelovali še Franc Uršič-Jožko, domačin, dotedaj

Kobarid — kmalu po koncu druge svetovne vojne

komandir bolnišnice na Matajurju, Janko Kofol-Tine in Ivan Mavrin-Miloš, ki sta bila ob kapitulaciji Italije komandant in komisar bataljona, ki se je oblikoval v Breginju. Potem se je oblikoval 14. septembra v Svinem bataljon Andreja Manfreda, katerega komandant je postal Franc Uršič-Jožko, komisar pa Franc Črnu-gelj-Zorko. Zorko je kot član okrožnega komiteja še nadalje ostajal kot desna roka Petra Skalarja.

Kobarid in okolica v bližnji preteklosti

Dolina Posočja je od Bovca do Gorice znana po velikem protifašističnem odporu, ki ga je dajala ves čas obstoja italijanske države. Slovenski patrioti so se vse bolj organizirani upirali potujčevanju in kratenju elementarnih narodnih pravic. Mnogo se jih je pozneje vključilo v organizacijo TIGR (Trst, Istra, Gorica, Reka) in v njej so kljubovali raznarodovalcem.

Leta 1921, ob petnajsti obletnici smrti Simona Gregorčiča, so se zavedni Slovenci iz Kobarida in okolice zbrali v Žganovi (Mašerovi) gostilni v Kobaridu, da počaste na proslavi pesnikov spomin. Po proslavi so še malo posedali v gostilni in nadaljevali pogovore. Kar plane nekdo v lokal med ljudi in pove, da gori gospodarjev skedenj. Ljudje so hitro izpraznili lokal in pomagali gasiti, da bi obvarovali pred ognjem še druga poslopja. Zgražali so se nad dejanjem fašistov, le-ti pa so za požig krivili komuniste. Pravih krivcev niso odkrili.

Italijanske oblasti so dne 16. junija 1922 odkrile spomenik na vrhu Krna (trig. 2245) v slavo svojim alpincem. Čez teden dni je neka pohodna patrulja italijanskih vojakov opazila, da je spomenik poškodovan. Čeprav ga je poškodovala strela

Stari, predpotresni Breginj in v ozadju grebeni zgodovinskega Stola

(pozneje je to ugotovil tudi uradni strokovnjak), tega niso ugotavljali, marveč so poškodbo naprtili ubogim Slovincem. Nad Kobaridom se je tedaj zgrnilo vandalsko početje brez primere. Že zgodaj zjutraj 22. junija 1922 je ležal v Kobaridu razbit spomenik skladatelja Hrabroslava Volariča. Skupina kakšnih šestdeset podivjanih »škvadristov« je razbijala slovenske napise in table, sežigala knjige, razbijala okenska stekla, pretepavala ljudi, pisala protislovenska gesla, grozila... V Drežnici nad Kobaridom so zažgali župnišče in ga niso pustili gasiti. Spravili so se tudi nad kobaridško župnišče, a so ga na prošnjo župnika zaščitili karabinjerji. Naslednje jutro so prihrumeli v Staro selo, razgnali ljudi, ki so bili pri maši in razdejali prostore prosvetnega društva »Svoboda«. V Kobaridu so poškodovali še Gregorčičev nagrobni kamen, z vrvmi so zadrgnili vrat razbitega Volaričevega spomenika in njegovo glavo vlačili po prašnih kobaridških cestah. Na trgu so z benzinom polili starodavno lipo in jo zažgali, da bi uničili simbol slovenstva. Uničili so vse slovenske ulične napise, kjer pa je stal Volaričev spomenik, so postavili petnajst metrov dolg drog, na katerem je poslej plapolala italijanska zastava.

Vsa prikazana divjanja pa zavedne Slovence niso uklonila. Še naprej so se zbirali in dajali duška svoji pripadnosti. Avgusta 1928 so se v Kobaridu pri Mašerovih (Žganovih) zbrali protifašisti, med njimi tudi znani protifašist Andrej Manfreda, študent, ki je bil od posebnega fašističnega sodišča obsojen dvakrat in je v ječi presedel kar 13 let. Umrli je v jetnišnici Saluzzo 7. julija 1943, torej tik pred padcem fašizma. Po njem se je imenoval prvi bataljon, ki je nastal v Kobaridu. 28. avgusta 1928 so patrioti organizirali velik shod na Krnu. S plamtečimi govori o domoljubnih čustvih so orosili marsikatero oko. Dvajsetletni Andrej Manfreda je kot glavni govornik ob koncu povedal:

V tem poslopju v Breginju so vedrili in oblačili italijanski karabinjerji

»Protifašistični borci in zlasti mladina bodo nosili na svojih plečih vso težo težkega boja, ki bo prej ali slej ob podpori našega ljudstva kronan z zmago!«

Manfreda je sodeloval tudi z emigranti onstran meje, zlasti s Stanetom Žagarjem. Z bratom Jankom je bil duša protifašističnega in revolucionarnega delovanja. Že 25. marca 1930 je bil aretiran in odpeljan v zapore, od koder se ni več vrnil.

Med protifašisti, ki so prizadevno delovali najdemo še imena brata Janka in Albina Perinčiča, Slavka Grahlija, Slavka Mašere, Franca Kurinčiča, Alojza Volariča, Maksa Rejca, Zmaga Krašnja, Rudija Uršiča, Franca Bonesa, Miroslava Velikonja in druge. Vsepovsod so kazali protifašistično dejavnost in upornost.

V letu 1938 so v Kobaridu zaključevali gradbena dela na veličastni kostnici italijanskih vojakov, ki so padli na Kobariškem v prvi svetovni vojni. Cerkev Sv. Antona, ki je sestavni del grobnice, še danes krasi freska upodobljenih italijanskih vojakov, ki se ob Kristusovem blagoslovu bore za »pravične« interese italijanske države. Zaradi pomembnosti politične manifestacije, da bi svetu pokazali, da je tukaj italijansko ozemlje, so fašisti menili povabiti tudi njihovega vodjo Benita Mussolinija. Tedaj je bila zgrajena še lepa ribogojnica, zato bi bila navzačnost dučerja še večjega pomena.

Na sprejem pa so se pripravljali tudi pripadniki borbene organizacije TIGR z namenom, da izvedejo atentat. Po prvem načrtu naj bi trije ostrostrelci, Godnič, Zelen in Černač, zasedli med Volčami in Kobaridom določene položaje in s strelji ubili Mussolinija, potem pa se je javil Franc Kavs iz Čezsoče, da bo sam izvedel atentat, sevež za ceno svojega življenja. Atentat so organizirali: Zelen, Godnič, Černač, Kavs, Ivančič, Ferdo Kravanja (Peter Skalar), Simon Kos in Franc Bizajl.

Kavs naj bi se oblekel v uniformo avantgardista, se pomešal med ljudi in med zborovanjem z aktiviranim strelivom skočil v bližino Mussolinija. Ko je neposredno pred prihodom predsednika vlade v svoji sobi navezoval na telo strelivo, ga je opazila mačeha in začela divje kričati, da hoče ubiti Mussolinija, kar so slišali ljudje v sosednji gostilni in na vasi. Kavs je napravo z eksplozivom v diru odnesel iz hiše in jo skril, akcija pa se je popolnoma ponesrečila. Kasneje je Franca Kavsa OVRA odkrila in pred sodiščem za obrambo države je bil na drugem tržaškem procesu obsojen na smrt, še isti večer pa je sodišče spremenilo kazen na dosmrtno ječo. Na drugem tržaškem procesu dne 14. decembra 1941 je bilo obtoženih šestdeset slovenskih protifašistov, pretežno tigrovcev.

Mussolini se je 20. septembra 1938 močno zastražen res pripeljal v Kobarid, a ustavil se je le za kratek čas na zanj prevročih tleh. Hitro je nadaljeval z vožnjo v Videm, kjer je imel daljši vojnohujskaški govor ob Hitlerjevem napadu na Čehoslovaško.

Uporni duh je bil čvrsto zasidran v srcih ljudi Posočja, ko so se pojavili prvi znanilci oboroženega upora, ko so začetne akcije partizanov preraščale v množično fronto proti večletnim zatiralcem.

Aretacije in zapiranja

Čeravno je množična organizacija terenskih odborov OF in oboroženega upora na Kobariškem nekoliko kasnila (to velja še zlasti za Breginjski kot), pa je bilo v drugi polovici 1942 to področje že prepredeno z vrsto aktivistov, zlasti vodilnih, ki so kot bivši primorski emigranti prihajali v te kraje netiti vstajo. To so bili: Anton Sturm, Ferdo Kravanja-Skalar, Albin Kovač-Jaka Baški, Andrej Brovč-Janko Baški, France Čopi-Borotin, Drago Rebec-Kovač in drugi. Organizacijsko mrežo so s pomočjo domačinov (Andrej Kavčič-Kovač, Franc Šavli-Medved, Gerbec iz Volč, Alojz Rukli-Kmetič, Ivan Skočir-Golob...) razpotegnili do Tolmina, Kobarida, Bovca, Breginjskega kota do obrobnih vasi v Beneški Sloveniji. Vzporedno z dejavnostjo terena so naraščale tudi partizanske čete. Domoljubna čustva, tolikokrat zatajevana, so ob socialističnih zasnovah naše revolucije, prebivalce revne Tolminske še toliko bolj pritegovala, zato so partizani dobili široko oporo zaledja v vseh vaseh. Mirko Bračič-Brađač, Dušan Pirjevec-Ahac, Tone Bavec-Cene in drugi poveljniki, ki so pozneje prišli v te kraje, so imeli povsod dobre opornike v terenski mreži in v ljudeh, ko so izvajali vojaške akcije. Četi, ki sta delovali na Tolminskem in na Bovškem, sta v jeseni 1942 prerasli v bataljon, ki je potem taboril za Mrzlim vrhom nad Sočo in v Humčiču nad Čezsočo. Decembra 1942 so partizani požgali žago fašističnemu izkoriščevalcu v Žagi, 21. decembra 1942 so med Bovcem in Žago napadli patroljo bovških karabinjerjev, enega ubili in zaplenili nekaj orožja. Februarja 1943 so italijanski vojaki napadli partizane v Malem Javorščku (Humčič) in tedaj je padel njihov podpolkovnik. Na griču Volnik (trig. 793) med Kobaridom in Drežnico so imeli fašisti protiletalsko posadko, ki je bila zaradi lepega razgleda na vse strani nevarna zlasti podnevi za partizanske premike. V noči 8. na 9. februar 1943 je posadko napadla Kobariška četa pod vodstvom Franca Čopija-Borotina, jo uničila in zaplenila precej orožja in opreme. Napad na tako imenovan Vozmen nad Kobaridom je polno uspel. Akcije so se potem nadaljevale druga za drugo. Povečane partizanske enote so prerasle v Soški odred, ki se spomladi 1943 preimenuje v Severno-primorski odred. Potem sta bili v maju 1943 ustanovljeni prvi dve primorski brigadi, »Simona Gregorčiča« in »Ivana Gradnika«, ki sta iskre upora na Tolminskem in na Kobariškem še bolj razplamteli.

Janko Kofol-Tine je kot zadnji vodil »aktivistično skupino«

Boj Gregorčičeve brigade pri Knežkih Ravnah v začetku maja 1943, spopadi na Kolovratu (10. maja 1943), na Špiku (trig. 926) in pri Šentlenartu ob pohodu po Beneški Sloveniji, in Gradnikove brigade na Livku 10. maja 1943, 17. maja na Kobariškem Stolu (trig. 1668), dan prej pri Trnovem, kjer je njena enota napadla poln avtomobil vojaštva in imela popoln uspeh, boj, ki je bil 16. julija 1943 na vrhu Krna (trig. 2245), ki je zaposlil več kot tisoč italijanskega vojaštva in še drugi boji obeh brigad so kazali moč partizanskega gibanja in orožja. Vse to seveda okupatorju ni bilo neznano.

Partizanske akcije so vselej sprožile val aretacij in represalij nad civilnim prebivalstvom. Vladajoči so se vselej znašali nad nemočnimi ljudmi. Požigali so vasi, pobijali ljudi, polnile so se ječe, širila so se taborišča... Prav italijanski okupatorji, zlasti fašisti in policisti, so bili znani po svoji »korajži«, kadar so imeli pred sabo nemočne in zvezane ljudi. Nad njimi so čestokrat preizkušali nečloveške metode mučenja.

Prvi val večjih aretacij na Kobariškem in na Bovškem je bil v mesecu februarju 1943, po napadu na postojanko Vozmen nad Kobaridom, drugi val je sledil v mesecu aprilu po ponesrečenem poskusu likvidacije fašističnega stražnika HE Magozd nad Trnovim. Tretji, manjši val, pa je bil ob koncu maja, junija in na začetku julija 1943. Pri prvih in drugih aretacijah so bili v glavnem ljudje iz okolice Bovca in Kobarida, pri tretjih pa nekaj iz Livškega in nekaj iz Breginjskega kota. Nekaj so jih odgnali v Trbiž in kmalu izpustili. Vseh aretirancev iz kobariške in bovške okolice je bilo najmanj sto. Nekateri aretiranci so okusili režime bovških, kobariških, tolminskih, goriških, čedadskih in videmskih zaporov. Premikali so jih iz zapore v zapor. Podrobnega pregleda in kje so bili zaprti aretiranci ni, nekaj pa se le da izvleči od preživelih pričevalcev.

Na podlagi preživelih pričevalcev navajamo številčno pomanjkljiv seznam slovenskih političnih jetnikov, ki so bili do kapitulacije Italije zaprti v videmskih zaporih, via Spalato. To so bili samo Slovenci, ki so spadali pod goriško pokrajino,

ne pa tudi iz videmske pokrajine. Izidor Koren, Ignac Lazar, Ludvik Medveš, Albert Gorenšček in Ivan Koren, vsi iz Kobarida, ki so bili aretirani 9. februarja 1943 in odpeljani v zapore z avtoblindo, niso bili zaprti v videmskih zaporih. Vsi pa so bili člani OF odbora od jeseni 1942. Vsekakor pa je zbranih precej imen ljudi, ki so imeli srečo, da so bili s pomočjo partizanske diplomatske poteze izpuščeni dne 16. septembra 1943.

Poleg tistih, ki so bili aretirani v Kobaridu 9. februarja 1943 in zaprti drugje, naj navedemo pomankljiv seznam političnih zapornikov, ki so bili zaprti v Vidmu:

1. Jože Graton, Kobarid,	21. Anton Matajuro, Trnovo,
2. Anton Gruntar, Kobarid,	22. Anton Sovdat, Trnovo,
3. Izidor Gruntar, Kobarid,	23. Mirko Volarič-Bolgeter, Trnovo,
4. Mirko Mašera, Kobarid,	24. Amalija Matelič-Opaldarjeva, Jevšček,
5. Janko Melan-Šmit, Kobarid,	25. Albina Matelič-Opaldarjeva, Jevšček,
6. Ivan Perinčič, Kobarid,	26. Zofija Matelič-Opaldarjeva, Jevšček,
7. Milan Skalin, Kobarid,	27. Jožko Matelič-Opaldarjev, Jevšček,
8. Anton Stres, Kobarid	28. Marija Faletič, Jevšček,
9. Rudi Mašera, Kobarid	29. Ivan Matelič, Jevšček,
10. Anton Fon starejši, Trnovo	30. Roza Matelič, Jevšček,
11. Andrej Fon, Trnovo	31. Franc Šekli, Jevšček,
12. Branko Fon, Trnovo,	32. Ivan Mašera-Žgan, Avče pri Livku,
13. Anton Fon mlajši, Trnovo,	33. Anton Koren, Smaste pri Kobaridu,
14. Alojz Fon, Trnovo,	34. Jože Likar, Bovec,
15. Toni vulgo Fronc, Trnovo,	35. Alojz Muznik, Bovec,
16. Franc Knez, Trnovo,	36. Anton Sosič, Bovec,
17. Jože Kokošin, Trnovo	37. Franc Šuler, Čezsoča,
18. Franc Kranjc, Trnovo	38. Albin Žagar, Žaga,
19. Ivan Kranjc, Trnovo,	39. Tomaž Cuder, Soča,
20. Janez Kranjc, Trnovo,	40. Franc Šuligoj, Rabelj.

Nadaljevanje

Milan Obradović

Neretva in Sutjeska

Bitki na Neretvi in Sutjeski bosta ostali zapisani v svetovni zgodovini kot najbolj humani bitki za ranjence in nemočno civilno prebivalstvo. Hkrati pomenita prelomnico v boju jugoslovanskih narodov za svobodo in zadnji večji poskus okupatorjev in domačih izdajalcev, da bi z obkolitvijo uničili jedro partizanskih sil. Takrat je prišla do izraza izredna moralna moč partizanov, tako borcev kot komandnega kadra in celotnega naroda; junaštvo se je združilo z revolucionarno zavestjo ter popeljalo nepremagane partizanske enote iz obroča devetnajst tisoč sovražnikovih vojakov v četrti in šestnajst tisoč v peti ofenzivi. To so bile bitke, v katerih je bil vsak četrti borec ranjen ali je zbolel za tifusom, bitke, ki so trajale nepretrgano stoosemdeset dni in noči ob pomanjkanju hrane, streliva, obleke in zdravil. Veliko močnejši sovražnik pa je bil dobro izurjen v planinskem vojskovanju in izčrpane vojske takoj zamenjal z novimi. V teh bitkah je prišel do izraza optimizem, upornost in neomajno prepričanje, da vojaki, ki se borijo za življenje ranjenih in nemočnih, ne morejo biti premagani. Prav tako je ponovno prišla do izraza sposobnost vrhovnega komandanta Tita ter celotnega vrhovnega štaba NOV in POJ ter borbenost enot narodnoosvobodilne vojske. Titovo prepričanje v zmago, njegovo junaštvo in optimizem v najtežjih trenutkih, je prevzelo vse borce in starešine ter ves narod.

Zaradi razmer, v kakršnih sta se odvijali bitki na Neretvi in Sutjeski, ju gotovo razlagajo na vseh vojaških akademijah in različnih šolah v svetu kot primer revolucionarne in osvobodilne vojne.

Malo je doslej napisanega o tem, kaj je v pripravi na bitke in med samim bojevanjem prispevala do tedaj mlada partizanska obveščevalna služba, ki se je dvobojevala z ogromnim obveščevalnim in policijskim aparatom, strokovno izšolanim in bogatimi izkušnjami ter tradicijo. Kaj je prispevala ta nevidna fronta ilegalcev — partizanskih obveščevalcev v okupiranih krajih in sovražnikovih oporiščih v tesnem sodelovanju z obveščevalnimi organi operativnih enot, partizanskimi forumi, vojaško-zalednimi organi ter organi revolucionarne oblasti na področju, kjer so bili boji. Poleg tega je vse, kar je doslej napisanega o obveščevalni službi, dokaj splošno in fragmentarno, čemur je glavni vzrok pomanjkanje arhivskih in drugih virov. Pri nepoznavalcih pa prav to dela občutek, da je bila partizanska obveščevalna služba zanemarjena in temu primerno tudi neučinkovita.

V nasprotju s takimi ocenami pa neposredni udeleženci operacij in bojov pripisujejo obveščevalni službi in varnosti narodnoosvobodilnega gibanja izredno velik pomen. Konec leta 1942, tik pred četrto sovražnikovo ofenzivo, je vrhovni komandant Tito dejal, da je obveščevalna služba pogoj za uspeh in da »...predstavlja najmočnejše orožje poveljevanja.«

Ko je Hitler v svojem skrivališču v Münchnu slišal, da Tito in njegove glavne partizanske enote na Neretvi in Sutjeski niso uničene, je besen dejal: »...Dobro. Spet bo obkoljenih kot v kotlu šest Titovih divizij. Toda že vnaprej vem, kako se bo položaj razvil. Čez nekaj dni me boste obvestili, da so v obroču samo tri, nato le ena, ko pa bomo udarili z našimi silami, bomo v kotlu našli le nekaj Italijanov z obvezanimi nogami in nekaj bolnih oslov.«

Pričujoči članek želi na podlagi naših in sovražnih dokumentov ter drugih virov seznaniti bralce, kaj se je na tem področju dogajalo v času bitk na Sutjeski in Neretvi.

I.

Da bi dobili jasnejšo predstavo o težavah in naporih štabov NOV Jugoslavije ter o delu obveščevalne in varnostne službe pri zaščiti narodnoosvobodilne vojske pred pritiskom in prodorom ogromnega obveščevalnega in policijskega aparata, ki je deloval za potrebe poveljstev združenih okupatorjevih in kvizlinških sil v bitkah na Neretvi in Sutjeski, je nujno prikazati sestavljenost, kraj in način obveščevalskega delovanja sovražnikov proti glavnini partizanske vojske in vrhovnemu štabu v tem času.

Po pomembnih zmagah enot narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije konec leta 1942, po formiranju AVNOJ in po povezovanju osvobojenega ozemlja je nemška obveščevalna služba Abwera v začetku leta 1943 sporočila svoji vrhovni komandi, da obstajajo možnosti za prihod anglo-ameriških enot na Balkan. Zato je nemško vrhovno poveljstvo za pomlad 1943 načrtovalo vojaške operacije, s katerimi naj bi »končno uničili in razbili enote narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije«, da bi Nemci imeli na Balkanu zavarovano zaledje.

Da bi uresničili ta načrt, so Nemci pod poveljstvom generalpolkovnika Ludwika Lüttersa sestavili komando nemških enot v NDH na nivoju armadnega korpusa, ki je skupaj z enotami NDH štel 75 000 vojakov. Za te enote so delovale vse formacijske in dodatne nemške, italijanske ter četniške obveščevalne in policijske službe. Njihova naloga je bila, da svojim štabom za operacije »Weiss« in »Schwartz« zberejo čimveč podatkov o namenih in načrtih narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije in njenega vrhovnega štaba, da v času samih operacij spremljajo položaj in da si zagotovijo nemoteno delovanje. Za obveščevalni oddelek poveljnika nemških sil na območju, ki so ga zajele vojaške operacije, so delovali naslednji obveščevalni odseki: 1-c (Eins C) obveščevalna služba 714., 717. in 118. nemške divizije, SS divizije Prinz Eugen, 187. rezervne divizije ter 1. gorske in 369. legionarske divizije. Obveščevalne službe omenjenih enot so bile le glavne nosilke obveščevalnega dela proti enotam NOV. Podatki drugih sovražnih obveščevalnih služb so prihajali v obveščevalni oddelek komandanta nemških sil v NDH ter v glavno poveljstvo bitk na Neretvi in Sutjeski.

Poleg navedenih je proti narodnoosvobodilnemu gibanju in NOV Jugoslavije deloval še Center Abwera iz Zagreba preko svojih izpostav v Karlovcu, Banjaluki, Livnu, Bihaću, Bosanskem Petrovcu, Jajcu, Sarajevu, Mostarju, Podgorici itd.

Pred začetkom četrte sovražnikove ofenzive v začetku januarja 1943 je prišla v komando generala Ludwika Lüttersa iz Nemčije skupina 9. tajne vojne policije GFP (Gehaime Feldpolizei), ki je predstavljala izvršni organ enotne obveščevalne službe.

Ta skupina je štelala šestinsedemdeset ljudi. Čeprav je imela vlogo izvršnih organov, je pogosto opravljala tudi obveščevalno delo proti narodnoosvobodilnemu gibanju. Hkrati so se z obveščanjem ukvarjale tudi izpostave glavne uprave varnosti nemškega rajha (RSHA) v Sarajevu, Bijelem Polju, Prijepolju in Sjenici.

Italijanska obveščevalna služba je slonela na četnikih, v času bitk na Neretvi in Sutjeski pa so delovali obveščevalni oddelki naslednjih enot: 2. armade, 5., 6. in 18. korpusa, komande enot v Črni gori, obveščevalni oddelek divizij Lombardija, Re, Sassari, Marche, Messina, Venezia, Ferrara in Tauriense.

Poleg naštetih je na območju, ki so ga zajele bitke, kot obveščevalka delovala še 11. cona fašistične partije OVRE iz Zagreba.

Izvidniško-obveščevalne naloge so na območju operacij opravljale italijanske zračne sile: 38. in 120. izvidniška eskadrilja iz Mostarja ter 5., 121. in 128. opazovalna eskadrilja z letališča Zemunik pri Zadru.

Proti operativnim enotam vrhovnega štaba so bile v operacijah »Weiss« in »Schwartz« vključene tudi vse varnostnoobveščevalne in policijske organizacije Paveličeve NDH: obveščevalni oddelki prvega, drugega in tretjega zbornega področja (Sisak, Slavonski brod, Sarajevo; obveščevalni odseki druge, četrte, pete in šeste pešadijske domobranske divizije iz Bihaća, Doboja, Sarajeva in Mostarja, prve ustaške gorske divizije iz Petrinje, drugega in tretjega ustaškega gorskega »Zdruga« iz Kostajnice, Dubice in Foče). Angažirane so bile še obveščevalne službe ustaških vojnin, orožniške postaje iz Petrinje, Ogulina, Karlovca, Gospića, Bihaća, Knina, Travnika, Jajca, Višegrada, Foče, Vlasenice, Mostarja in Bileće ter vsi organi ustaške nadzorne službe (UNS), ki je bila organizirana po vzoru nemškega gestapa.

Na območju četrte sovražnikove ofenzive so poleg obveščevalnih organov delovale še ustaške enote Ličkega korpusa, komande vzhodne Bosne in Hercegovine, Dinarskega korpusa popa Momčila Djujića, romanijskega korpusa, trebinjskega, nevsesinskega, glamočko-klekovačkega četniškega korpusa ter druge.

Sodelovanje in koordinacija naštetih okupatorskih in kvizlinških obveščevalnih organizacij in institucij je potekalo preko komande generala Lüttersa, komande druge italijanske armade, preko policijskega atašeya v Zagrebu ter s stalnim stikom obveščevalnih oficirjev z organi teh enot na bojišču.

Ves ta obveščevalno-zaščitni in policijski aparat je pri svojem delu proti narodnoosvobodilnega gibanja in KP na terenu, je v pomanjkanju objektivnih ocen subtilnih agentovskih kombinacij do najbolj surovih metod zastraševanja in psihološkega pritiska. Najpogostejša metoda je bilo delovanje agentov v taboriščih in zaporih, njihovo vdiranje v terenske organizacije narodnoosvobodilnega gibanja in v enote narodnoosvobodilne vojske ter zasliševanje ujetih partizanov.

Pred začetkom operacije »Weiss« so Nemci pri svojih polkih ustanovili posebne komisije za partizanske ujetnike, ki jih je vodila njihova varnostna služba. Največ pozornosti so namenjali partizanskim dezerterjem, ker so jim ti dajali najzanesljivejše podatke. Da bi vplivala na moralo vojakov narodnoosvobodilne vojske, je sovražna propaganda z avioni raztrosila na milijone letakov, s katerimi je pozivala borce, naj se predajo. V začetku leta 1943 je nemška vojaško obveščevalna služba Abwer izdala za svoje varnostne in policijske ustanove publikacijo s fotografijami posameznih vodij narodnoosvobodilne vojske in KP Jugoslavije, da bi jih lažje prepoznali. Same priprave na operacije so morale ostati stroga tajnost, zato so bili vsi sestanki vojaških štabov za načrtovanje ofenzive zunaj Jugoslavije, vojaške sile so se zbirale v najstrožji tajnosti, okrepili so nadzor nad radijskimi in telefonskimi zvezami, v svet so pošiljali vedno več dezinformacij itd.

Čeprav so sovražnikove obveščevalne službe razpolagale z natančnimi in resničnimi podatki o enotah narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije, o organiziranosti

narodnoosvobodilnega gibanja in KP na terenu, je v pomanjkanju objektivnih ocen in zaključkov, ki so jih dobivali podrejeni štabi, prišlo do izraza nerazumevanje ciljev, smisla in značaja narodnoosvobodilne vojne. Da so sovražnikove sile doživele poraz, partizanske enote pa iz teh operacij izšle nepremagane, pripisujejo okupatorska poveljstva precejšen del krivde svojim obveščevalnim službam.

II.

Tako močni in dobro organizirani sovražnikovi obveščevalni službi so se v času bitk na Neretvi in Sutjeski zoperstavili štabi vseh stopenj narodnoosvobodilne vojske, obveščevalni organi enot, politični delavci v partizanskih enotah in na terenu ter organizacija SKOJ. Vsi ti varnostni ukrepi so temeljili na napotkih vrhovnega komandanta tovariša Tita, ki je konec leta 1942 izdal navodila o organiziranosti obveščevalne službe v enotah ter na osvobojenem ter okupiranem ozemlju. (Navodila analizirajo vrsto obveščevalnih in protiobveščevalnih zaščitnih ukrepov. To delo so opravljali obveščevalni centri, posebno pa sekcije za protiobveščevalno službo pri teh centrih.)

Osnovna značilnost teh ukrepov je v tem, da njihovi nosilci niso bili le obveščevalni organi enot narodnoosvobodilne vojske, ampak vsi pripadniki enot, vojaško zaledni organi, organi narodnoosvobodilne oblasti, njihovi izvršni organi — vaške in partizanske straže itd. Vsi ti organi so zbirali predvsem naslednje podatke: ali je in kje na območju, kjer so se zadrževale partizanske enote, sovražnik namestil svoje agente, kakšno je razporeditev prebivalstva do narodnoosvobodilnega gibanja, kakšen je vpliv kvizlinške oblasti na prebivalstvo tega območja, koliko ljudi s tega območja je vključenih v sovražnikovih enotah, kakšno propagando proti partizanom uporabljajo itd. Vse te elemente je bilo treba natančno analizirati, da bi lahko sestavili učinkovite ukrepe za varnost enot in ohranili tajnost načrtov kot osnovnega predpogoja za presenečenje osemkrat močnejšega sovražnika ter mu povzročili čimvečje izgube. Samo z enkratnim delovanjem vseh teh dejavnikov ob nenehni pomoči političnih organov enot ter terena se je bilo mogoče upreti intenzivnemu obveščevalnemu pritisku v teh operacijah, ki pomenijo prelomnico naše revolucije.

Eden izmed ukrepov, ki so ga uporabljale enote narodnoosvobodilne vojske, da bi se obvarovale pred vrinjanjem okupatorjevih agentov, je bil *nadzor nad ljudmi*, ki so prišli med partizane posebno iz tistih krajev, kjer so se okupatorji dalj časa zadrževali. Ta ukrep je bil nujen ne glede na težave, ki so nastajale zaradi stalnih premikov enot s področja na področje, zaradi izvajanja bojnih nalog, zaradi počasnega preverjanja novih borcev itd. Pri reševanju teh težav je bilo še posebej pomembno sodelovanje obveščevalnih organov in partijskih organizacij operativnih enot z enakimi organi v partizanskih odredih in vojaško zalednimi oblastmi na terenu.

Stab 1. proletarske divizije je npr. 21. januarja 1943 ukazal svojim brigadam, naj poostrijo varnostne ukrepe ob sprejemanju novih borcev, posebno tistih, ki so »prešli« iz kvizlinških enot na našo stran. Tem morajo posvetiti posebno pozornost pri vzgoji in izgradnji politične zavesti. V ukazu je med drugim poudarjeno, da je »...treba nujno uvesti množični nadzor in povečati budnost, kar ne pomeni, da je treba sumiti v vsakogar, ampak uvesti zdravo kontrolo in ne dovoliti sovražniku, da bi nas ukanil...«

Prav zaradi nenehne budnosti je v dokumentih najti nešteto primerov, da so bili sovražni vohuni odkriti prav med tistimi, ki so »prihajali« iz kvizlinških enot. Ob prihodu so prinesli orožje in strelivo, čimprej so si želeli pridobiti zaupanje borcev, da bi tako lažje prišli do podatkov, ki so jih od njih zahtevale obveščevalne

centrale. Neodkriti sovražnikovi agenti so povečali svojo dejavnost v času kriz med bitkami, ko je prišlo do večjih fizičnih naporov zaradi stalnih bojov, slabe prehrane, mraza, ter izkoriščali skopost uradnih vesti o stanju na bojiščih, kadar so partizanske enote odšle s »svojega« terena v druge kraje. Ta dejavnost je bila usklajena z zunanjim pritiskom in bombardiranjem.

Iz dokumentov je razvidno, da so sovražnikovi agenti, ki so delovali v partizanskih enotah v času bitk na Neretvi in Sutjeski, bili uspešni v tistih enotah NOV, v katerih je bilo manj budnosti in časa za pojasnjevanje političnega položaja, ter v tistih, kjer so bili uvedeni manjši varnostni ukrepi.

III.

Vzporedno z varnostnimi ukrepi v enotah NOV so njihovi štabi namenjali veliko pozornosti tudi *ofenzivni varnostni komponenti*. O tej dejavnosti govorijo številni dokumenti ter primeri uspešnega povezovanja s simpatizerji in sodelavci narodnoosvobodilnega gibanja v okupiranih mestih in oporiščih na področju, kjer so se odvijali boji. V mestih je bilo razvito obveščevalno delovanje kot oblika revolucionarnega osvobodilnega boja, ki pa je bilo zaradi številnega policijskega in administrativnega stroja okupatorjev in domačih izdajalcev, ki je v boju proti ilegalnemu narodnoosvobodilnemu gibanju uporabljal najrazličnejše metode in zapore, zelo oteženo. Toda kljub težavam in žrtvam so bili zbrani številni podatki neprecenljive vrednosti. Oblike in metode dela so bile najrazličnejše. Med drugim je to raznolikost omogočala tudi okupatorjeva heterogenost (po nacionalni pripadnosti in sestavljenosti, morali, bojevitosti, mentaliteti in ciljih). Vse to je zahtevalo različno taktiko političnoobveščevalnega delovanja in vdiranja v okupacijski stroj (administrativni, vojaški, politični, ekonomski itd.).

Kot obveščevalci so v času teh vojaških operacij v mestih delovali preverjeni ljudje, ki so dobili svoje izkušnje že v času ilegalnega partijskega delovanja proti razrednemu sovražniku, ter številni sodelavci in simpatizerji narodnoosvobodilnega gibanja iz sovražnikovih vrst, katerih delo so usmerjali in povezovali komunisti-ilegalci. Prav tej dejavnosti se moramo npr. zahvaliti, da so v začetku prve faze četrte sovražnikove ofenzive od 1. do 20. januarja 1943 štabi in komande NOV prejeli iz mest trideset obveščevalnih poročil, v katerih so napovedani sovražnikovi načrti za ofenzivo ter celo številčni podatki o sovražnikovih enotah. V tem času so prav tako po zaslugi obveščevalcev-ilegalcev bile identificirane skoraj vse sovražne enote. Partizanski obveščevalci so 14. januarja 1943 poslali iz Splita več poročil z napovedjo ofenzive, pripravah nanjo in o načinu sovražnikovega delovanja. V njih je precej povedanega tudi o dejavnosti četnikov, o premiku italijanskih divizij iz Hrvaškega primorja proti Liki in srednji Dalmaciji, o zamenjavi moštev v oporiščih ob progah s starejšimi vojaki in podobno. S Korčule je prišlo sporočilo, da je četniški vojvoda Dragoslav Jevdjević ob pričakovanju novega leta 1943 v »intimnem krogu dejal, da potuje na Reko in Sušak, da bi se dogovoril z Italijani o uničenju partizanov in začetku velike ofenzive«. Poročilo navaja celo natančen datum — 20. januar kot začetek ofenzive. Pomembno poročilo je poslal tudi sodelavec narodnoosvobodilnega gibanja »Mijat« iz italijanske komande v Splitu: »Potem ko vas bodo zrinili na planine in obkolili, vas bodo tolkli s topovi in letali, zgoščene enote pa naj bi Nemci uničili s plinom...« Očitno je, da so to podatki iz vojaškega načrta operacije »Weiss«, do katerih so prišli partizanski obveščevalci. Zelo pomemben je bil tudi podatek iz Splita, da bo sovražnik na območju Bugojno—Mrkonjić grad okrepil svoje sile tudi z enotami iz zaledja, podatek o sporazumu četnikov, Italijanov in Nemcev o skupnem boju proti enotam narodnoosvobodilne vojske, o sporazumu Italijanov in četnikov

pri Nevesinju in o natančnejšem in dokončnem dogovoru v splitskem hotelu Ambasadorski.

Ohranjeni dokumenti dokazujejo, da so bili zbrani obveščevalni podatki preko obstoječih komunikacijskih zvez (kurirji in telefonske zveze) takoj posredovani vrhovnemu štabu NOV, centralnemu komiteju KPJ in drugim štabom. Obstaja več virov, ki kažejo, da je vrhovni štab podatke uporabil in da je prav na njihovi osnovi opozarjal enote o možnosti sovražnikove ofenzive, sprejemal ustrezne protiukrepe, onemogočal zbiranje sovražnikovih sil, pravočasno opozarjal ljudske oblasti in organizacije narodnoosvobodilnega gibanja, naj sprejmejo ustrezne ukrepe za varnost na osvobojenem ozemlju itd.

Na podlagi virov, ki so poročali o zbiranju sovražnikovih sil v bližini osvobojenega ozemlja ter o njihovih nameni, je vrhovni štab lahko sprejel ustrezajoče protiukrepe (to je razvidno iz biltena vrhovnega štaba št. 23-27, 27. decembra 1942 in aprila 1943) in izdal ukaze vsem enotam NOV in POJ, naj preidejo v protiofenzivo, da bi tako zadržale sovražnikove enote.

V času sovražnih priprav na ofenzivo je tako veliko pomembnih obvestil prišlo prav iz mest. V njih je bil predviden in celo potrjen natančen datum začetka ofenzive. V času priprav so bili ti podatki dobljeni preko organizacij in simpatizerjev ter sodelavcev narodnoosvobodilnega gibanja iz Drniša, Splita, Knina, Karlovca, Zagreba, Mrkonjić grada, Jajca in drugod.

V času trajanja četrte sovražnikove ofenzive, operacije »Weiss« in »Weiss 2«, kot ju je šifrirala nemška komanda, je povečana obveščevalna dejavnost sodelavcev v mestih v sklopu strateškega koncepta vrhovnega komandanta za prehod v protiofenzivo. To aktivnost je usmerjalo in spodbujalo več direktiv in napolnil štabov NOV in organov narodnoosvobodilnega gibanja, s katerimi je zahtevan tesnejši stik z mesti ter hitrejša obveščanje in posredovanje informacij. Obveščevalno delo je bilo okrepljeno predvsem v tistih krajih in sovražnih postojankah, ki so bila cilj vojaškega napada enot glavne operativne grupe narodnoosvobodilne vojske, kot so Prozor, Rama, Konjic, Mostar, Gornji Vakuf, Travnik itd.

V času operacij »Weiss 1« je opazno intenzivno obveščevalno delo vojne-ga komiteja v domobranski garniziji v Karlovcu, ki je združeval štiri partijske celice z 22 člani KPJ (deset oficirjev, pet podoficirjev in sedem vojakov, večinoma inženircev) ter njegov odsek s štirimi člani, ki je deloval v domobranski garniziji v Bijeljini. V arhivih glavnega štaba Hrvatske je ohranjenih sedem obveščevalnih poročil tega komiteja (štiri iz februarja, dve marca in eno maja 1943). Vojni komite je bil podrejen okrajnemu komiteju KPJ za Karlovac preko komunistov Djure Kuzmića in Zlatka Pintarića. Poglejmo si nekaj podrobnosti iz njunih poročil: 27. februarja sta sporočila glavnemu štabu Hrvatske, »da je italijanska divizija »Sassari« odšla proti Gračacu«, v drugem sporočilu pa navajata, da so italijanske sile zapustile Gacko, Trebinje in Nevesinje in da bodo čez dva dni vključene v boj proti enotam NOV. Nadalje sta sporočila, da je »... v Sarajevo začela prihajati 717. nemška divizija«, da se v Hercegovini nahaja 3000 četnikov Dobrosava Jevdjevića in Bajce Stanišića, ki so jih Italijani dobro oborožili, da vsi delajo za Italijane in Nemce, da se Italijani in Nemci strinjajo glede četnikov, o diplomatskih korakih Ante Pavelića v Rimu »... glede popuščanja četnikom na Hrvaškem«, itd.

Kakor vidimo, je partizansko poveljstvo dobilo več pomembnih obvestil. Ob pripravah na napad na italijansko garnizijo v Prozoru so enote 3. divizije NOV in prozorski partizanski bataljoni dobili od svojih sodelavcev v tej postojanki skoraj vse potrebne podatke o moči, oboroženosti in razporeditvi italijanskih enot. Poleg tega so bili ti podatki še večkrat dopolnjeni in preverjeni. »... Kar naprej so prihajali novi podatki, ki so dopolnjevali našo podobo o italijanskih silah v Prozoru in

o njihovi popolni obrambi,« piše Vlado Šegrt. Vse te podatke je uporabila 3. divizija, ki je popolnoma razbila italijansko divizijo »Murdge« in pri tem ujela veliko italijanskih vojakov ter zaplenila vse orožje, opremo in sanitetni material, ki je bil življenjsko pomemben za 4000 ranjencev centralne bolnišnice vrhovnega štaba.

Štabi in obveščevalni organi enot 9. dalmatinske divizije so preko svojih zvez s sodelavci narodnoosvobodilnega gibanja v postojankah kot so Omiš, Split in drugod prejeli v tem obdobju pomembne podatke o sovražnih silah in načrtih iz Zadvarja, Šestanovca, Sinja, Trilja, Omiša in Splita. V poročilih je bilo zapisano, da se je italijanska mornarica z enotami in težko oborožitvijo pomaknila proti izlivu Neretve. Iz Sinja so partizanske enote prejele sporočilo, da so vse enote v sinjski garniziji dobile suho hrano za pet dni, da so vojaki cepljeni proti tifusu in da se pripravljajo za premik.

V času najhujših bitk v dolini Neretve in Rame, od 1. do 7. marca 1943, je prišlo iz Splita več dragocenih obveščevalskih poročil. V enem izmed njih je med drugim zapisano: »Napadu proti našim partizanskim enotam pri Kupresu bo sledil še drugi in močnejši... Nemci so prepričani, da bodo s sedanjim pritiskom uničili glavno partizanskih sil.« Sodelavci narodnoosvobodilnega gibanja navajajo celo vire, kje so podatke dobili, in eden izmed njih pravi: »... Iz nemškega načrta za operacijo smo zvedeli naslednje: Nemci želijo s sedanjimi bitkami stisniti partizansko ozemlje, da bi vam preprečili morebitni premik v Črno goro.« Očitno je, da so to podatki iz načrta »Weiss 2«. S temi podatki je štab 9. dalmatinske divizije seznanil vrhovni štab.

Ob prehodu čez Neretvo je vrhovni štab potreboval podatke, kako močne so četniške enote na levi strani reke in v smeri delovanja glavne operativne grupe. Štabi 2. in 3. proletarske divizije so 7. marca posredovali vrhovnemu štabu do tedaj zbrane podatke iz mest in drugih virov. Zaradi izgube precejšnjega dela osvobojenega ozemlja tako imenovane Bihačke republike in zaradi zelo oteženih zvez, do česar je prišlo zaradi neprestanih bojov in premikov, dobljenih podatkov ni bilo mogoče v celoti uporabiti, ker so prihajali z zamudo. Vse to je vplivalo na spremljanje sovražnikovih namenov in ravnanje, čeprav bi natančni in pomembni podatki vplivali na potek bojov. Obveščevalna služba v mestih je bila v središču pozornosti vseh štabov, izvidniških enot in vodstev vseh stopenj, ker ni bilo starešine, komandanta ali štaba, ki bi lahko uspešno izvedel pomembne naloge brez dobre obveščevalne službe.

Dokumenti na primer govorijo, da je v tem času zelo malo obvestil prišlo iz Sarajeva. Sarajevo je bilo namreč do decembra 1942 eno najpomembnejših središč narodnoosvobodilnega gibanja v Bosni in Hercegovini. V racijah 12. decembra 1942 pa je padlo v roke ustaške policije več kot tristo sodelavcev narodnoosvobodilnega gibanja ter ves mestni komite KPJ ter SKOJ, s čemer so bile zveze pretrgane. Tako v času priprave na »Weiss« iz Sarajeva niso prišli nobeni podatki o sovražniku.

*

Dosedanje raziskave so pokazale, da je ohranjenih malo poročil in podatkov o obveščevalni dejavnosti sodelavcev narodnoosvobodilnega gibanja v mestih v času pete sovražne ofenzive, imenovane »Schwarz«. Znanih je le nekaj podatkov iz mest v Črni gori, Hercegovini in Bosni (dva iz Plevlja ter po eden iz Cetinja, Mostarja in Olova). V resnici je v času od aprila do junija 1942 na področju, ki ga niso zajele glavne vojaške operacije, bila zelo intenzivna obveščevalna dejavnost (Dalmacija, Lika, Banija, Kordun in Bosanska krajina), vendar so podatki zaradi pomanjkanja radijskih zvez in zaradi njihovega težkega delovanja na gorskih območjih prihajali prepozno in so bili tako neuporabni. Vse te vire podatkov so morale nadoknaditi enote same. Podatke, dobljene iz zahodnih delov države, so uporabile enote pod poveljstvom GŠH, 1. hrvaški in 1. bosanski korpus NOV Jugoslavije, partizanski odredi,

teritorialni bataljoni, vojaško zaledne ustanove in organi ljudske oblasti. Iz tega je ohranjenih 53 obvestil iz Splita, 35 iz Zadra ter več vesti s področja Like.

IV.

Na podlagi povedanega lahko zaključimo: Kljub intenzivni dejavnosti in pritisku obsežnega obveščevalnega stroja policije in drugih obveščevalnih inštitucij okupatorjev in domačih izdajalcev proti narodnoosvobodilni vojski Jugoslavije in narodnoosvobodilnemu gibanju, kljub podatkom o moči enot narodnoosvobodilne vojske, o organiziranosti narodnoosvobodilnega gibanja in KP na terenu, se v neobjektivnih ocenah, ki so jih prejemale podrejene komande, kaže nerazumevanje bistva, ciljev in značaja narodnoosvobodilne vojne in revolucije. Za neuspehe in napake so okupatorske komande dolžile svoje obveščevalne službe. Obveščevalna služba narodnoosvobodilnega gibanja pa je uspela priti do sovražnikovih podatkov in se vedno izogniti presenečenju, razen v Kordunu v noči med 19. in 20. januarjem 1943, ko so enote 7. SS divizije iz železniških vagonov prešle takoj v boj proti 8. diviziji NOV Jugoslavije.

Skoraj vse podatke o pripravah na operacije »Weiss 1« so štabi NOV izkoristili, ker so prišli pravočasno, medtem ko so podatki o pripravah na operacije »Weiss 2« ostali zaradi težjega komuniciranja večkrat neuporabljivi.

Sovražne obveščevalne službe so precenjevale področje prve stopnje četrte sovražnikove ofenzive, zato je prišlo do koncentriranja sovražnikovih sil na črti Karlovac—Glina—Petrinja, smer proti jugovzhodu pa je ostala odprta. Še večjo napako je sovražna obveščevalna služba naredila pri ocenjevanju sil narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije v drugem delu četrte sovražnikove ofenzive, čeprav je imela natančne podatke o naših enotah. Iz obveščevalne priloge generala Lütersa je mogoče zaključiti, da bodo partizanske enote branile črto: B. Grahovo—Oštrelj—Mrkonjić grad. Ocena fašističnega komandanta je bila napačna, ker partizanska taktika ni nikoli vezana na področje in neko bojno črto.

Sovražna obveščevalna služba je tudi napačno ocenila moči in namen glavne operativne grupe vrhovnega štaba in to napako je drago plačala italijanska divizija »Murdge«, ko je bila popolnoma razbita v Prozoru. Druga napaka teh obveščevalnih služb je bila v tem, da svojih sil niso uporabili v operacijah proti narodnoosvobodilni vojski Jugoslavije v dolini Neretve, ampak so jih pripravili za obrambo Mostarja, kjer so pričakovali napad. Tudi za te poraze je komandant 6. italijanskega korpusa obdolžil svojo obveščevalno službo.

Vrhovni komandant je z ukazom o razstrelitvi mostu čez Neretvo in s protinapadom naših enot proti Gornjem Vakufu popolnoma zmedel nemško obveščevalno službo in njeno komando, tako da je bil poznejši vdor sovražnih divizij v dolino Neretve vdor v prazen prostor.

Zaključimo lahko, da je v prvi polovici leta 1943 hkrati z zahtevo po organizacijski prerazporeditvi obveščevalne službe narodnoosvobodilnega gibanja sledila vrsta operacij in bitk, v katerih so partizanske obveščevalne službe in njeni organi opravili najtežji izpit v narodnoosvobodilni vojski in revoluciji, v pogojih, ki jih je postavljala trenutni položaj in v katerih je bilo treba dati hitre ter natančne odgovore. Res je, da nekateri odgovori niso bili vedno popolni in natančni, drugi pa so zadovoljili, toda v bojih smo se učili in popravljali. V dinamiki teh velikih bitk so se usposobili ljudje, izpopolnila delovna metoda in v vojni praksi je potrjen pomen partizanske obveščevalne službe. Obveščevalna služba ter varnostni organi NOV in POJ so kljub nekatereim slabostim in napakam pomagali premagati številnejše in tehnično močnejše okupatorje ter domače izdajalce.

Stane Kumar

Jadovno

Morda najbolj nepoznano ustaško taborišče smrti je pri nas Jadovno pri Gospiću. Saj je tudi popolnoma zapuščeno in težko dostopno, vendar po žrtvah eno najtežjih. Ustaški zločinci so v pičlih štirih mesecih v njem ugonobili nad 35.000 nedolžnih ljudi vseh starosti. Tudi podatkov ni skoro nobenih, saj sta se rešila le dva moška, od katerih živi samo eden.

Ustaši so v zelo kratkem času spremenili tako imenovano NDH v eno samo ječo, taborišče in morišče. Že takoj aprila 1941 so pomorili pri Bjelovaru 184 srbskih kmetov in v Veljunu 250. Točno 29. 4. 1941 so ustanovili taborišče »Danica« pri Koprivnici. Tja so vozili Srbe, Žide in komuniste v plombiranih vagonih z napisi »Pokvarjeno sadje«. Sledila so taborišča Kerestinec, Jadovno (Velebit), Slano (otok Pag), Kruščice, Loborgrad, Djakovo, Stara Gradiška, Jasenovac, Tenje, Sisak, Lepoglava, Jastrebarsko, Derventa in polno manjših tako imenovanih »zbirnih in izselitvenih« taborišč.

Jadovno, o katerem je tu govor, je bilo prvo taborišče, ki so mu namenili že maja 1941 masovno likvidacijo »nepočudnih elementov«, kot so rekli v svoji ustaški hrvaščini. Spočetka je bila Ustaška nadzorna služba (UNS) s šefom Eugenom Kvaternikom-Didom najvišja oblast nad taborišči. Poleg tega je bilo še Ravnateljstvo za javni red i sigurnost (RAVSIGUR). Oba odseka so vodili najbolj zanesljivi Paveličevi pajdaši, zločinci najvišjega ranga kot so: V. Luburić-Maks, E. Kvaternik-Dido, J. Ručakavina, B. Čerovski, V. Tomić, E. Lisak, Lj. Miloš, M. Babić, V. Gutić, I. Herenčić, M. Filipović-Majstorović, H. Picilli in drugi. Prvi šef taborišč je bil bivši emigrant Mijo Babić in ko je v borbi s partizani padel, mu je sledil veliki krvolok Vjekoslav Luburić, ki se mu je posrečilo 1945 pobegniti v Španijo in bil tam 11. 4. 1969 v Carcagentu pri Valenciji zaklan (sam je pobil ali dal nalog za pokol 220 000 ljudi — tako je poročilo Gestapa).

Skozi taborišče »Danica« je šlo nad 5000 ljudi. Na jesen 1941 so taborišče opustili, pred tem pa že junija in julija po nalogu E. Kvaternika odvažali Srbe in Žide v Gospić in odtod na Jadovno. Ko so Italijani avgusta zasedli ta dva kraja, so ustaši preostale živeče odgnali v Kruščico pri Travniku in v Jasenovac. V letnih mesecih je obstajalo uničevalno taborišče tudi na otoku Pagu, v krajih Slano in Metajna (Furnaža) in v Paškem kanalu. Tu so počenjali nezaslišane zločine: pobili so okoli 10 000, potopili pa blizu 5000 ljudi. Sem so prihajali v veliki meri iz gospiških zaporov. Odtod so odgnali okoli 3000 Srbov na Jadovno. Pred likvidacijo logorja je ostalo še 450 Židov

obeh spolov. Židinke so odpeljali v Kruščice, moške pa deloma na Jadovno, deloma v Jasenovac. Ko so Italijani zasedli to cono, so ekshumirali veliko masovnih grobnic, ki so jih ustaški ljudožrci samo povrhom prekrili s kamni in vejevjem. Italijanski poročnik Santa, ki je vodil delo, je zapisoval točen zapisnik, ki je ohranjen. Način ubijanja je bil grozljiv in dokazuje trpljenje nedolžnih žrtev. Delavci iz paških solin so odstranjevali taborišče in pomagali pri izkopu. Zločinci so tudi tukaj izkoristili podzemne jame za prikrivanje trupel. Santin je vse izkopane mrličke sežgal in pripravljal skupinsko grobnico. Profesor Ante Zemljan je bil takoj po pokolih poslan po partijski nalogi na kraj morišč, s solinarji je pregledal teren in izpričal o desetinah grobišč. Taborišče je obstajalo od 25. junija do noči med 19. in 20. avgustom 1941. Organizator je bil Mijo Babić, poveljnik pa Ivan Devčić-Pivac s 13. bojno, ki je stražila, terorizirala in pomagala moriti. Ker v gornjem najdemo večkrat omenjeni Gospić, se vprašujemo, kakšno predispozicijo so imeli ustaši v tem kraju in njegovi okoli? Saj vemo, da je njihova reakcionarna ideologija užgala nezadovoljne bivše avstroogrske oficirje (Slavko Kvaternik, Slavko Stancer in podobni), del malomeščanstva, večino klera, razne deklasirance, propadle eksistence in ponekod posameznike iz kmetske sredine. Tudi vemo, da se je 220 ustašev tako rekoč pripeljalo na italijanskih in nemških tankih s Pavelićem vred na hrvaško ozemlje.

Gospić je središče Like, ki je visoka ravan obkrožena s planinami, zanimiva geološko, hidrografsko in po podzemeljskem svetu. Kraj leži 565 m nad morjem. Kraji so bili tod pasivni in brez industrije. Četrtna prebivalstva je odhajala po svetu za kruhom. Liški prostor je ostal po okupaciji Turkov leta 1527 opustošen in skoro brez prebivalstva. Šele koncem 17. stoletja, ko soc izgnali Turke in ustanovili Vojno krajino, se je pričelo življenje popravljati. Vendar dunajski dvor, ki mu je bila krajina direktno podrejena, je za oficirski in podoficirski kader in njihove družine ustanavljal le nemške šole (Gospić, Otočac, Gračac, Udbina, Brinje in drugod). Šele sredi 18. stoletja so ustanovili nekaj srbskih narodnih šol. Leta 1880 je bilo v Liki 92,14 % nepismenih. Nemška dvorazredna realka v Gospiću je bila ustanovljena 1860, sedemnajst let kasneje popolna in 1886 z enakopravnostjo nemškega in hrvatskega jezika. V tem času je bila Lika narodnostno zapostavljena in bile so velike razredne razlike. Po letu 1918 se razmere, zlasti socialne niso izboljšale in tudi prvi vlak leta 1920 ni prinesel rešitve. Politične borbe v stari Jugoslaviji so segle tudi v Liko, zlasti po diktaturi leta 1929. Tako imenovani frankovci (kasnejši ustaši) so zanašali hrvatski šovinizem ne samo proti Srbom, ampak tudi proti njihovi veri. V Gospiću je živel kot odvetnik Andrija Artuković, kasnejši policijski minister v NDH in vojni zločinec, ki še danes živi pod zaščito USA v Los Angelesu. V naprednem gibanju je vsekakor pripadalo važno mesto gimnaziji v Gospiću, kjer so imeli že 1926 levo usmerjeno mladinsko organizacijo. Ogromno delo je opravil profesor Akif Šeremet, bister in razgledan pedagog, pod čigar vodstvom se je ustanovil na gimnaziji SKOJ in partijska organizacija (gimnazija je tik pred vojno štela okoli 900 dijakov in dijakinj). Sem je hodil kot dijak tudi Jakov Blažević, Nada Dimić in še veliko kasnejših revolucionarjev. V Gospiću je učil tudi naš slovenski rojak profesor Albin Sever, bil ovaden kot komunist, poslan v Jasenovac in tam likvidiran leta 1942 (o njem piše dr. Nikolić v knjigi »Taborišče smrti Jasenovac«). Slabe socialne razmere in politično diferenciacijo so zlorabljali frankovci, ki so obljubljali samostojno hrvaško državo in blagostanje. Pavelić, ki je živel s peščico pripadnikov v Italiji, je moral pokazati svojim gospodarjem, da ima zaslonbo v domovini. Zato si je leta 1932 izmislil »Liško vstajo«.

Tako imenovani »Lički upor« ali tudi »Velebitsko vstajo« sta organizirala Artuković in Došen, oba živeča v Gospiću (prvi dobrostoječi advokat, drugi trden posestnik). Artuković je bil rojen v hercegovskem Ljubuškem, kjer se je rekrutirala tolpa ustašev, med njimi največji krvoloki kot V. Luburić, Lj. Miloš in drugi. Med NDH so celo

Brezno mučeniške smrti ob odkritju plošče v jeseni 1961. Mater Klaičevo z Grubiškega polja, ki je izgubila vse svoje v tej jami, tolažijo in pridružujejo nad grobnico, ki je zaradi globine še niso raziskali. Vanjo so v štirih mesecih vrgli 35 000 nedolžnih ljudi vseh starosti

boljše cigarete nosile ime tega kraja. Liški upor so pripravili tako, da so preko Trsta in Reke ter Zadra pritihotapili nekaj orožja. Iz Zadra je prešlo ponoči deset uniformiranih ustašev in napadlo orožniško postajo v Brušanih pri Gospiću. Orožniki so brez žrtev napad odbili, ustaška »armada« (kot so pisali italijanski časopisi), je pobegnila v gozd, eden pa je celo padel. Vsi skupaj z obema organizatorjema so jo pobrisali preko meje. To prakso so ustaši razbobnali kot upor ali celo revolucijo. Zlasti veliko publiciteto je posvetilo italijansko časopisje. Kljub temu neuspehu, je osnovna dejavnost ustašev ostala v terorizmu z namenom razkosati Jugoslavijo in obenem pomagati italijanskemu in nemškemu ekspanzionizmu na Balkan. Ker se je Pavelić bal, da se bo z neuspeho liško »revolucijo« onemogočil pri svojih gospodarjih (zaenkrat zlasti pri Mussoliniju in Hortyju, ki sta dajala azil in vsakršno podporo njegovim bandam), se je odločil za večji teroristični podvig. Pripravil je, zlasti z nemško pomočjo atentat na kralja Aleksandra leta 1934. Po prihodu na oblast so seveda morali ustaši »legendarno« Liko med prvimi »napraviti hrvatsko«.

Vemo, da so ustaši že pred vojno v emigraciji in doma med redkimi pristaši pripravljali iztrebitev Židov, Srbov, ciganov in vseh naprednih ljudi (tudi Hrvatov), zlasti komunistov. Tudi lokacije za morišča so imeli skrbno določena. Znano je, da je Luburić s pomočjo Nemcev naštudiral pred letom 1941 teren Jasenovca, računajoč na njegovo težko dostopnost ter nezdravo podnebje. Taka masovna morišča so morala biti odročna, osamljena in tako prirejena, da se lahko zabriše vsaka sled zločinov. Zato so izbrali Jadovno, ki je v samotnih gozdovih Velebita 1200 m visoko in okoli 20 km oddaljeno iz Gospića. Organizator tega brezna smrti je bil ustaški polkovnik Joco Rukavina z velikim županom Jurico Frkovićem, komandant taborišča pa je bil Stjepan Rukavina, ravnatelj policije v Gospiću.

Pravzaprav so ustaši kot zvesti hlapci okupatorja organizirali taborišča po nemškem vzoru, ki je veljal za vso zaslužnjeno Evropo. Na naših tleh antislovansko in rasistično (Srbi, Židje, Cigani in antifašisti, predvsem seveda komunisti). Le, da so bili ustaši najbolj surovi, primitivni organizatorji in izvajalci iztrebljanja naših narodov. Dostikrat so bili toliko brutalni in sadistični, da se je nekaterim predstavnikom njihovih gospodarjev upiralo strahotno krvavo početje in so padale pripombe, da je treba zaježiti bratomorno obračunavanje. Podobne izjave niso izboljšale stanja, ker so bili masovni zločini vzor nemško-italijanskega fašizma. Na drugi strani je okupator prepustil iztrebljanje Draži Mihailoviću v pokolih nad Hrvati in Muslimani. Ta genocid okupatorja se je močno uveljavljal tudi v Liki.

V svojem morilskem kombinatu so določili ustaši Gospić za nekak zbirni center. Iz že napisanega je razvidno, odkod in kam so prevažali svoje žrtve. V Gospiću so izbrali staro jetnišnico »Stockhaus« imenovano, zidano v kareju, z velikim dvoriščem in fasadnim traktom s sodiščem. Ta stavba še danes stoji v celoti. Tu so osredotočili tisoče ljudi in jih po skupinah pošiljali na Jadovno. V te zapore so skozi pičle štiri mesece dovažali dan in noč stare, mlade in otroke. Od gospiške železniške postaje do zaporov je skoro tričetrt ure hoda. Očividci pravijo, kako so se kolone od vožnje izčrpanih ljudi komaj premikale proti Gospiću. Močna straža z obeh bokov je neprestano zmerjala in mlatila. Včasih so ji pripeljali na dan tudi tisoč. Ponavadi so morali čakati kar na dvorišču, ker so bile celice prenatrpane, v dežju, blatu, hladnih nočeh, brez hrane, poniževani in mučeni. Tu so sestavljali grozljive povorke smrti, ki so odhajale iz Gospića nekaj kilometrov do vasi Trnovac in odtod se pričinja vzpenjati 15 km slabe gorske ceste do višine 1200 m, do vasi Jadovno. Pri zadnji hiši levo zopet navkreber, tu pa že po samem gozdu, večinoma med samimi bukvami. Še dobra dva kilometra in tu je bilo v kotlinski poseki taborišče na prostem. Okoli tega prostora je bila 4 m visoka ograja iz bodeče žice s stražnimi stolpi. Zunaj ograje sta bili dve baraki, ena za posadko, druga za komandni kader. V globino enega kilometra v krožnem obsegu je bil prostor močno zastražen. Najstrožji ukaz je bil: »Nihče ne sme živ iz tega taborišča.« V tej ograji so bili mučeniki le kratek čas, ker so morali pripraviti prostor naslednjim kolonam smrti. V drevesnem deblu so jim iztesali korito, da so iz njega srkali voden obrok, nekateri so zajemali z dlanjo, najbolj srečni so bili tisti, ki so si iz lesa izrezali žlico in ko so odhajali v smrt jo darovali naslednikom, ki so utrujeni pripešali do končne postaje svojega življenja. Nekaj sto metrov pod taboriščem je bila Šaranova jama, kjer so z žico zavezali 10–15 žrtev. Prvo petino so mesarsko ugonobili in njihova teža je potegnila ostale žive v brezno. Ker je bila ta veleklavnica prezaposlena, so uporabljali še dve manjši jami. Od maja do druge polovice avgusta so po nekih ocenah pobili nad 35 000, po drugih pa celo 40 000 nedolžnih ljudi.

Iz tega krvavega ustaškega žrela sta se rešila samo dva moška. Poslali so manjšo skupino taboriščnikov, dobro zastraženo, na sečnjo drvi in ob tej priliki sta ušla. Za njima so šle številne skupine ustašev, žandarjev, psov in mobilizirali so

Stane Kumar: Transport 1941 (visoka jedkanica)

daljno okolico, vse v velikem strahu, da ne bi prišli veliki zločini Jadovna v javnost. Ker sta bila oba ubežnika doma s tega področja in sta dobro poznala teren, se jima je posrečilo izmuzniti se hajki. Prišla sta srečno k partizanom. Eden je padel, drugi, polkovnik Cetina pa še živi v Beogradu. Ob odkritju plošče nad Šaranovo jamo 27. 8. 1961 je prišel tudi Cetina in v govoru opisal trpljenje nedolžnih žrtev na tem koščku velebitskega samotnega področja. Obenem je povedal, kam je padel moralni svet propadajočega meščanstva, ki si je s klerom izbral fašizem, da bi mu podaljšal podirajoči se sistem. Koliko žlahtnih moči, namenjenih poslanstvu življenja, leži v jamah Jadovna, za celo mesto jih je!

Šaranovo jamo so speleologi raziskovali, vendar niso prišli do dna. Ob stranskih policah so okostja, ki so bila pri padcu prestrežena. Jamarji so morali čistiti prehod, ker so zločinci zmetali vanjo obsekana drevesa, da bi ugonobili še morda živeče žrtve ali pa, da bi zamašili odprtino in zabrisali sledi grozodejstva. Ob poti, odkoder se pride po par korakih do jame, je postavljena plošča in v njej vklesan zapis: »I ova je jedna jama u koje su ljeti 1941 g. sluge okupatora — ustaški zločinci bacili na hiljade ljudi iz Like i drugih krajeva naše zemlje. Nikada neće biti zaboravljene nevine žrtve zločinačkog fašizma. Slava im! 27. 8. 1961.« Nad jamo sta še dve plošči, eno litoželezno so pritrdili Sremci. Tako daleč so šli zločinci po svoje žrtve.

V tem krvavem početju fašistične apokalipse je zelo naglo, tako rekoč čez noč vzkliko kup zločincev. Med prvaki podivjancev, vsekakor pa rekorder Jadovna je bil neki Pudić, ki so mu rekli Paraliza. Pred vojno je bil poprečen trgovski pomočnik pri Gaju Omčikusu v Zagrebu. Zdravil se je za progresivno paralizo v umobolnici Stenjevac. Vodilni ustaški zločinci so takoj ocenili njegova patološka nagnje-

nja in ga brž odredili za masovna klanja na otoku Pagu in na Jadovnem. Dr. Nikolić piše, da se je takoj dvignil v monstruma doslej brez primere v zgodovini zločincev, v samostojnega likvidatorja desetisočih ljudi. V obeh krajih je poklal blizu 40 000 žrtev. Bil je visoke postave, suh, sključenega vratu, mračnega videza, pogleda brez fokusa, namrščenega čela, polodprtih ust... kolovratil je po taborišču in pogledoval okoli sebe, iskal je »nekoga«, ki mu sledi in se tihotapi za njim... v Jasenovcu so se ustaši otepal klanja ciganov, ker so vedeli, da ne bo lahko obračunati z njimi. Edino Pudić se je takoj in rade volje lotil tega velikega zločina. Pokol je opravil spomladi 1942 v Jasenovcu, kamor je bil premeščen po opustitvi Paga in Jadovna. Po likvidaciji ciganov je postal tudi med ustaši nevzdržen in so ga poslali zopet v Stenjevec. Pojavil se je zopet v Jasenovcu sredi 1944 z velemojstroma klanja duhovnikom Majstorovićem in faliranim študentom Milošem. Ko so konec aprila 1945 zravnali jasenovsko taborišče in pobili zadnje mučenike, so se umikali proti Zagrebu. Naši so spoznali na Nikolićevi ulici Pudića, preoblečenega v kmeta, in ga predali ljudskemu sodišču, kjer je prejel zaslužen kaznen. Prav tako sta se znašla v naših zaporih Majstorović in Miloš in bila obsojena na smrt. Tudi ta dva sta imela na vesti vsak po nad 50 000 nedolžnih žrtev.

Vrnimo se v Gospić v leto 1941. Marija Grzetić se spominja teh dni: »...pred Zagrebom so nas zvezali z verigami po dva. Bilo nas je 50, od tega 12 žena. Odpeljali so nas v Gospić. Na železniški postaji so nas pričakali ustaši in nas med največjim poniževanjem odpeljali na sodišče ter nas nagnetli na dvorišče. Pobrli so nam vse stvari do najmanjše drobnarije. Na dvorišču smo ostali 2 do 3 dni. Spali smo kar na goli zemlji ob zelo bedni hrani. Bilo je strahotno. Vsak dan so pripeljali 100 do 200 srbskih kmetov, ki so jih zajemali kar po njivah ali iz domačij. Povezali so jih z žico in jih vozili v Jadovno. Ustaši so tam pobijali svoje žrtve.

Na dvorišču je bila postavljena strojnica, naperjena v nas. Ustaši so se poskušali na vse načine izživljati, izzivali so in se maščevali. Neki dan je znani ustaš Frković prepoznal Martina Franekića in ga napdel kot komunista. Seveda mu še ni bilo dovolj. S prvo skupino so Franekića odpeljali v Jadovno.

Ustaši so poskušali izzvati spopade med Srbi, Hrvati in Židi. Od časa do časa so hujskali drug proti drugemu. Na vsak način so hoteli zanetiti medsebojne prepire in pretepe, kar bi jim prišlo prav za pokol, češ da so morali dušiti upor. Komunisti so doumeli te spletke, šli me ljudi in jim pojasnjevali namene ustašev in jim govorili o bratstvu in edinstvu.

Ljudi so še posebej izčrpavali z lakoto in žejo. Iz dvorišča so skupino internirancev premestili v celice zaporov, kjer so jih pridržali do konca avgusta. Takrat pa so že prišli v Gospić italijanski črnosrajčniki, za njimi pa številnejše enote italijanske vojske. Ustaši so se umaknili proti Zagrebu. S preostalimi komunisti so s seboj odgnali tudi lepoglavčane... Jaz sem pobegnila z Anko Butorac in se rešila grozot.«

V Gospić so prignali tudi zagrebškega slikarja, profesorja Akademije Krsta Hegedušića. Nek človeški čuvaj, po poklicu mizar, mu je prinesel notes in svinčnik. Narisal je nekaj motivov iz celice in dvorišča. Iz teh beležk je leta 1951 izdal mapo grafik pod naslovom »Ni je nam bilo lako«. Pravil mi je, ko je stal na dvorišču Stockhausena, so pravkar sestavili skupino žena za poslednjo pot na Velebit. Zadnja v vrsti je bila sestra sarajevskega slikarja Daniela Ozma (končal v Jasenovcu). Ko se je kolona premaknila, je rekla: »Zdravo, Krsto, odhajam in nikoli več se ne bomo srečali« (odšla je za večno v Šaranovo jamo). Ko se je nekega dne bril pod kostanjem, ki še danes stoji na dvorišču, so v naglici izpraznili nekaj celic. Ko se je vrnil, ni bilo nikogar več. Vse so odgnali na Jadovno. Za Krsta so telefonirali v Za-

Motiv iz taborišča v Gospiću je narisal akademski slikar Krsto Hegedušič, ki je bil tudi sam žrtev teh zaporov

greb, da ga je že mah prerastel. S prvim transportom so ga odpeljali v zagrebške zapore.

Anka Butorac tudi piše, kako so jo pripeljali okovano na dvorišče sodišča v Gospiću. Prišli so v velikem naliveu in tako mokri ostali na prostem, kjer je bilo že kakih 3000 delavcev, kmetov in meščanov. Naslednji dan so ženske premestili v celice brez zraka, vode, stranišča in seveda brez hrane. Moški so ostali zunaj in ponoči so ubili nekega železničarja. Naslednji dan so skupino odpeljali na Jadovno. Ponoči so večkrat od krvi in alkohola pijani ustaši, ponavadi okoli treh zjutraj, vdirali v ženske sobe.

Mirko Peršen piše, da so ustaši večino polovljenih žrtev pošiljali v taborišča brez pismenih dokumentov in nalogov. Zato večina transportov ni nikjer registrirana in brez vsakršnega pregleda, niti ni podatkov o tem.

Tudi na Jadovnem so se zločinci držali načela: masovno ubijanje, ki je čimbolj prikrito pred javnostjo. Danes je Jadovno precej zapuščeno in težko dostopno. Do jam in bivšega taborišča, ki pa je obrastlo, pelje zelo slaba gorska gozdna pot. Kmalu namerjajo vse okolje zaščititi v spominsko področje in obenem urediti dostop, ki bo omogočal obiske, kot so se uveljavili v Jasenovac in na Kozaro.

Viri:

Muzij Like, Gospić in razgovori z domačini, Dr. Nikolić Nikola: Taborišče smrti Jasenovac in druga njegova dela.

Mirko Peršen: Ustaški logori.

Đorđe Miliša: U mučilištu — paklu Jasenovac.

Mladen Colić: Takozvana NDH.

Fikreta: Jelić-Butić: Ustaše i NDH 1941—1945.

Razgovori s pokojnim Krstom Hegedušićem.

Franci Lakovič

Spomin

*Naselje v hribih, dim in plamen,
ljudje ubiti, jok in stok,
in srca, trša kakor kamen,
kri kri prelivajo otrok.*

*To je spomin na vojne čase,
o njih sem vnukom zgodbe tkal,
da vsak od njih bo, ko dorase,
živel kot človek, ne žival.*

Franci Lakovič

Partizanski materi

*Bi še enkrat dala, mati,
svoje hčere ali sine,
bi hotela darovati
na oltar jih domovine?*

*Bi hotela ostareti
brez potomcev, čisto sama,
ko hotela si živeti
kot ljubeča, dobra mama?*

*To potrdi, da bom našel
kar izgubil sem nemara:
vero v čas, ki zanj sem rasel,
da ubral bom pota stara.*

Rado Zakonjšek

Med prvimi partizani na Štajerskem so bile tudi ženske

S prvimi ilegalci-borci je v poletju 1941 odšlo na Štajerskem v ilegalo tudi več žena in deklet. Večina od teh so bile članice Partije in Skoja. Bile so to pogumne žene, ki so hotele dati svoj prispevek v boju z okupatorjem. Med partizani iz rudarskih revirjev Trbovelj, Hrastnika in Zagorja, ki so se zbrali julija 1941 v Revirsko četo je bila tudi znana bojovnica za delavske pravice, predvojna komunistka Tončka Čeč. Že ob ustanovitvi Revirske čete se je vključila vanjo in se nato udeleževala njenih akcij in pohodov do 20. avgusta, ko si je pri umiku iz taborišča, ki so ga iznenada napadli Nemci, poškodovala nogo. Morala je na zdravljenje, odvedli so jo v Zagorje, kjer je bila nekaj časa pri Pečarjevi družini, nato pri Umekovih, Jezernikovih in še pri nekaterih drugih družinah. Jeseni 1941 je odšla na politično delo v Celje, kjer se je nekaj časa zadrževala pri družini Draksler v Polulah pa tudi v Škofji vasi pri Vojniku. Iz Celja je odšla na politično delo na Kozjansko, kjer so jo leta 1942 v neki hajki Nemci ujeli. Zaprli so jo v Stari pisker v Celju in jo v novembru skupaj z drugimi ujetimi partizani nekajkrat v sprevodu vodili po mestnih ulicah. Namenoma raztrgane in zamazane »bandite« so nacisti izpostavili v zasramovanje hitlerjanski raji. Po dolgih zasliševanjih, ki jih je junaško prestajala so jo odpeljali v Auschwitz, kjer je umrla. Fizično so jo strli, nacisti, niso pa mogli streti njenega duha.

V Celjski četi sta bili dve partizanki. Jožica Hribar, ki se je vključila v četo z možem Rudijem in Hermina Seničar. Hribarjeva je opravljala tudi kurirska pota, vzdrževala je vezo med četo in celjskim in savinjskim okrožnim komitejem. Ko je odšel Rudi Hribar na zdravljenje v Ljubljano, je odšla Jožica z njim in se tam vključila v partizansko enoto. Leta 1944 sta se vrnila na Štajersko in tu kot politična delavca dočakala svobodo.

Največ žena se je vključilo v Savinjsko četo. Ob ustanovitvi je četa štela štirinajst moških in sedem žensk. To so bile: Julka Cilenšek-Betka, ki je vzela s seboj v ilegalo dve nedorasli hčerki, Ana Jakše, Marija Vipotnik, Fanika Raček, Antonija Mrak, Fanika Strnad in Anica Lapajne. Betka je s hčerkama ostala na terenu, kjer je kot članica okrožnega komiteja politično delala na terenu. Vse druge so odšle s četo na Dobrovlje. Faniko Raček so Nemci kmalu aretirali. Po nekaj tednih naporih pohodov in drugih naporov je bilo videti, da je to za ženske prehudo.

Okrožni komitet je sklenil, da jih pošlje na teren. Tako so 13. avgusta odšle v Savinjsko dolino Anica Lapajne, Marija Vipotnik, Ančka Jakše in Fanika Strnad. Ustavile so se na javki pri Lukancu v Šeščah. Tam so nameravale počakati člana OK Albina Vipotnika-Strgarja.

Toda zgodilo se je drugače. Marija Vipotnik piše v svojih spominih, kaj vse jih je doletelo:¹

»V hiši nismo hotele prenočevati, zato smo si uredile taborišče približno 20 metrov stran ob potoku, ki je bil zelo gosto obraščen. Še isti dan sta nas obiskala dva kurirja, ki sta izvedela za nas. Eden je bil Peter Šprajc mlajši, drugi pa Ludvik Zupanc-Ivo. Z njima je prišel tudi Peter Šprajc starejši, ki je vodil ciklostilno tehniko. Izdajal je radijska poročila. Ta večer smo skupaj prenočili v našem taborišču.«

11. avgusta je politkomisar okrožja Celje Dorfmeister izdal naredbo, da je treba vse žene komunistov, katerih moške so odšli v ilegalo takoj aretirati. Tako je 14. avgusta odšla orožniška patrulja iz Prebolda po Jerico Lukanc, katere moški je bil v partizanih. Ko je Lukančeva zagledala Nemce, je letela proti taborišču in kričala: »Bežite, Nemci!«

Vipotnikova pripoveduje dalje: »Ko smo se vsuli iz gosto obraščene grape, nismo imeli vsi enako lepe poti za umik, zato smo nekatere zaostale. Zavile smo na desno proti Savinji v smeri Griž. Policist je začel za nami streljati in nas je prestregel. Na pomoč mu je prihitel še drugi policist. Tako smo bile Lapajnetova, Lukančeva in jaz obkoljene. Lapajnetovo, ki je bila zadnja, so prvo prijeli. Bila je bolna na srcu in ni mogla leteti. Lukančeva in jaz pa sva tekli naprej proti Savinji, kjer je še edino bil prost prehod. V tem je začel drugi policist streljati za prvo skupino. Obstrelil je na seneh mojo sestro Anico, poročeno Jakše. Z Lukančevo sva dosegli breg Savinje in zagazili vanjo. Voda je bila na tem mestu globoka, da je nisva mogli prebresti, zato sva brodili po njej, da bi našli plitvejšo mesto, ker nisva znali plavati. Lukančevo so v vodi ujeli.

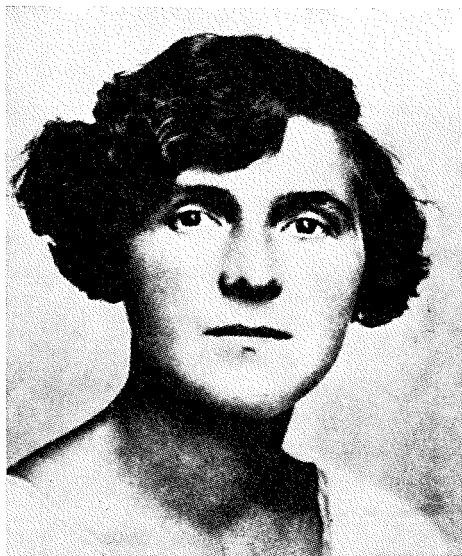
Jaz sem zagazila v deročo Savinjo, ki me je začela odnašati. Videla sem svoje življenje že zapečateno, hotela sem se utopiti. Ko je policist videl, kaj se godi z menoj, je skočil v reko in me s silo izvlekel iz deroče Savinje.

Na poti proti Preboldu sem poizkušala nekajkrat pobegniti, kar se mi ni posrečilo. Bila sem vsa mokra in popolnoma izčrpana in so me vsakič takoj ujeli. Lukančevo, Lapajnetovo in mene so iz Prebolda odpeljali v zapore v Celje in nato v taborišče. Kurirjem, moji sestri Anici in Faniki Strnadovi pa se je beg posrečil.«

Na drugem mestu Vipotnikova obširneje opisuje, kaj vse je doživela na dan aretacije:²

»V Preboldu so nas vtaknili v neko luknjo za toliko časa, da je prišel po nas avto. Tu so nam kar iz žepov pobrali vse, tudi denar, pa ročne ure in drugo. Odpeljali so nas v Celje v spremstvu stražmojstra in nekega surovega Slovenca. Ta je vso pot z vprašanji silil v nas in nam ponovno povedal, da nas bodo vse postrelili.

Okrog dveh popoldne smo prispele v Stari pisker, ki je bil prenapolnjen z jetniki. Celo predprostor z vhodi v celice je bil zaseden. Spominjam se še nekaterih znancev, ki sem jih našla tu. Poleg mojih staršev je bila tu moja sestra Fani Raček in svakinja Fani Vipotnik, Ivana Šprajc, Ivana Pečnik, mati in sestra Alojza Hochkrauta, Mravljakova družina iz Šoštanja, pozneje še Marija in Justi Raček. Prav tako je bilo tu še mnogo drugih, ki so imeli svojce v hostah. S svojimi možmi vred so bile zaprte Helena Borovšak, Fani Mlakar iz Hrastnika, Anica Venek (mati štirih otrok, ki je bila pozneje z možem ustreljena). Sami so bili tu Tončka Trampuš, Terezija Zagožen, prof. Pfefer iz Celja in France Kozar iz Hrastnika. Poslednji je

Tončka Čeč-Olga, sekretarka okrožnega komiteja KPS za Kozjansko, je bila ujeta na Kozjanskem 28. avgusta 1942, umrla v koncentracijskem taborišču Auschwitzu 3. novembra 1943. Razglašena je za narodnega heroja

imel z nami največ stika. Bil je zanesljiv levičar in ker so ga včasih uporabljali tudi kot tolmača, nam je bil dober svetovalec.

Pri napadu na zabukovski Werkschutz avgusta 1941 je bilo pripeljanih v Stari pisker še trideset talcev. V tem času so privedli semkaj tudi komunista Vrunča, vsega mokrega in upehanega. Njega so močno pretepali, česar dotlej tu še niso počenjali. Po kratkem času so ga odvedli na streljanje v Maribor. Ker za nove pripornike skoraj ni bilo več prostora, so organizirali Transporte v razna taborišča. Tako je France Kozar odšel v Mauthausen. Drugi so bili odpeljani v Rajhenburg, Slavonsko Požego, Srbijo in drugam. Starčke in še nekatere so celo pustili domov, tako moje starše, pozneje še mojo nosečo sestro, Fani Vipotnikovo, Šprajčevo in druge.«

Ko so bile že kake štirikrat zaslišane, jih je gestapo odpeljal v mariborske zapore. Iz mariborskega zapora so jih nekega dne peljali na zaslišanje v prostore gestapa, ki je imel svoje prostore v hiši izseljenega slovenskega trgovca Kunstka. O tem pripoveduje Vipotnikova sledeče:

»Ustavili smo se pred neko hišo, kjer so nam veleli izstopiti. Od avtomobila do vhoda v poslopje smo korakale med špalirjem postrojenih vojakov, ki so puške namerjali v nas. Ob vstopu nas je obsul kup rediteljev v posebnih uniformah. Potisnili so nas v neki prostor, kjer smo z drugimi morale stati tik zidu, z obrazi obrnjene vanj. Pri izhodu sta stala dva stražarja s puškama, naperjenima v naše hrbe. Od tu so nas po tri hkrati poklicali k zaslišanju.

V bogato opremljeni, vsej s perzijskimi preprogami odeti sobi so sedeli vojaški sodniki — gestapovci. Prvi je zdaj izpregovoril gestapovec iz Celja, ki je sedel med njimi. Imena mu več ne vem, veljal pa je za okrutneža, ki se je vse v Starem piskru treslo pred njim (imele smo srečo, da nas ta nikoli ni zasliševal). Razumela sem le te njegove navedbe, da je vsa naša družina ena sama komunistična banda, da so že trije njeni člani pobegnili in sem jaz še v času svojega legalnega kretanja vselej izpljunila, če me je kdo pozdravil s: »Heil Hitler!« Podobne in dolgovezne trditve je navajal tudi o ostalih tovarišicah.

Nato smo bile me tri vprašane posamezno s pomočjo tolmača. Nekatere gestapovske trditve so bile v močnem navzkrižju z našimi. Tako sem navedla, da sem bila malone do svoje aretacije v službi v Ribnici na Dolenjskem in nato pri znancih v Ljubljani, kjer nemški pozdrav ni bil uveden, tistih nekaj dni na Štajerskem pa sploh nisem z doma hodila, da bi mogla koga srečati. Sodniki so se nekajkrat spogledali, razpravo zaključili, ne da bi objavili sodbo.

Spet so nas skozi špalir odvedli na drug, večji avto z enajstimi mladimi fanti, okrog nas pa je bilo mnogo vojakov s puškami. Tedaj smo zaslutile nekaj strašnega, na kar smo bile sicer prej že pripravljene, vendar je vsaj iskrica upanja še tlela v nas. Avto nas je odpeljal v neznano' kam. Poleg mene je sedel fant. Pogledala sem ga z vprašujočimi očmi, on pa mi je pod klopjo s kazalcem pokazal, kako se puška sproži. Govoriti med sabo nismo smeli, pa niti nas ni mikalo. V nas se je podiralo zadnje upanje.

Bala sem se, da nas odpeljejo proti Gradcu, vendar smo krenili proti Konjicam in povsod videli napise z gotico. Toda kmalu sem od daleč zagledala celjski Stari grad.

V Celju na sedanjem Trgu mučenikov se je zbrala množica zaskrbljenih civilnih prebivalcev in se niti na povelje vojaštva ni marala raziti, dokler to ni oddalo nekaj strellov. Na dvorišču nas je obkolil špalir oboroženih vojakov. Iz avta smo ženske morale prve izstopiti in gnali so nas po dolgem hodniku z vso naglico.

Vse tri so nas sunili v enega izmed bunkerjev in zapahnili vrata za nami. Začuli so se hitri koraki mimo vrat naprej na dvorišče in glas človeka, ki je nekaj glasno čital. Nato so se tresla tla, na linicah so zazvenele šipe in še nekaj pušk je počilo posamezno. Zopet so se oglasili trdi koraki proti naši celici. Vrata so se odprla, jaz pa sem planila k stražarju želeč si takojšnjega konca, če že ne more biti drugače. Tudi Jerica je pritisnila za meno.

Stražar je v smeri proti dvorišču odprl nov bunker in naju dve potisnil vanj, v sosednjega pa Jerico. Premišljevala sem, kako bi obvestila Anico, da sva v njeni sosesčini in nisva še končali na strelišču, ker jo je gotovo zelo skrbelo. Ko ni bilo več slišati korakov pred vrati, sem močno potrkala na zid. Odzvala se mi je. Kmalu nam je vsem po vrsti prišel pravit paznik Hauptman, naj bomo brez skrbi, ker ne bomo streljane in se vojaki že odpravljajo. Ustreljenih pa je bilo deset obsojencev, eden pa je bil šele na dvorišču pomiloščen. To je bilo prvo streljanje v Celju na dan 4. septembra 1941.«

V bunkerjih celjskih zaporov so Nemci držali vse tri jetnice Lapajnetovo, Lukančevo in Vipotnikovo do 1. oktobra, ko so jih ponovno vklenili in z vlakom prepeljali spet v mariborske zapore. Tu so ostale do 20. novembra, od tam so jih odpeljali najprej v Gradec, v tamkajšnje zapore, kjer so ostale dva dni.

»Po dveh dneh so mi odhod javili komaj pol ure prej. Iz previdnosti sem spet vse oblekla nase. Brisačo sem si ovila okrog pasu, zobno krtačico, glavnik in kos mila sem vtaknila v žep. V popolnoma zaprt avto so nas natrpali malone enega vrh drugega. Na postaji smo presedli v vagone.

Dospeli smo na Dunaj, kjer sem ostala štirinajst dni. Zapor tu je bil strahovito zanemarjen. Na cementna tla so bile položene žimnice, ena poleg druge, vse brez rjuh in kakor povoščene z umazanijo. Po dve žimnici sta imeli po eno samo, ostudno odejo, tako da smo jo morale obrniti počez. Ležale smo ena tik druge, pomešane s Poljakinjami, Nemkami, Ukrajinkami in Cigankami. Vsaka celica je štela okoli dvajset jetnic. V kotu za zaveso je bilo stranišče. Ob zapovedani strogi zatamnitvi je bila žarnica na stropu zavita v temnordeč papir. Uši in druge golazni tu ni manjkalo.

Politični delavci savinjskega okrožja po konferenci pod Dobrovljami jeseni 1942. Prvi od leve je sekretar OK KPS Albin Vipotnik-Strgar

Čez dan smo bivale v dnevnem prostoru me iz treh celic. Pri mizah smo bile grupirane po narodnosti. Jaz sem se pridružila Hrvatcam. Tudi zvečer sem se pomešala mednje ter šla spat v njihovo celico. Ker temu nihče ni nasprotoval, sem kar tam ostala. Nekega dne sem pri prinašanju kosila od daleč zagledala Anico in Jerico. Zaklicala sem jima in hitro smo si medsebojno povedale svoje sobne številke. Odslej smo si vsako jutro lahko mimogrede trkale in kradoma izmenjale po nekaj besed.

Nekoč so Poljakinjam sporočili, naj se pripravijo na transport v taborišče. Ker jih je med njimi bilo nekaj, ki so jim bila taborišča znana, so obupno jokale in tulile prav do odhoda. Vprašala sem jih, česa se v taborišču tako silno boje, a so mi odgovorile, da o tem ne smejo govoriti.

Po nekaj dneh je prišla vrsta tudi na nas.«

Z Dunaja so jih prepeljali v Brno na Češkem, kjer so ostale teden dni. Od tu so Vipotnikovo in Lapajnetovo transportirali v taborišče Rawensbrück. Lukančeva pa je medtem zbolela. Svojega prihoda v to zloglasno taborišče se Vipotnikova takole spominja:

»Napočil je dan odhoda, toda Jerica nam je močno zbolela in ni mogla z nami. Šele čez dva meseca nam je sledila. Tedaj so jo prinesli v blok na nosilkah in je vseskozi bolela.

V taborišče smo dospele 16. decembra 1941. Na prostem so nas postrojili v vrsto, da čakamo na kopanje. Po deset in deset nas je vstopalo in pred dolgim pultom smo se po vrsti morale sleči do golega. Sneti smo morale tudi ves nakit, lasne igle in

sponke ter razplesti kite, da ne bi vanje bil vpleten kak drobec zlata. Našo obleko so popisali, spravili v vreče in jih označili z našimi imeni. Nato smo v drugem prostoru počakale na ostale, da se nas je nabralo okrog petdeset. Skupaj smo odšle v kopalnico, kjer so nam odprli le nekaj prh, pod katerimi smo se po dve in dve hkrati okopale. V drugem prostoru so nas pregledali, če imamo uši, glavne ali sramne. Tu smo se ločile čiste v en prostor, ušive v drug prostor, kjer so bile obrite in ostržene »na balin«. Zadnjim so dodali ne glede na ušivost še vse inozemke, ki so se »zmotile« z Nemci, pa tudi Nemke, ki so se spečale z moškimi iz okupiranih dežel. Ostalim so lase pustili, le da smo morale iti še trikrat na pregled.

Prejele smo poleg perila široko, po dolgem črtasto debelo obleko, modre predpasnike, naglavne rute, nogavice in cokle, jopo iz blaga, kakor ga je imela obleka, ter rokavice na en prst. Preoblečene so nas postrojili ter peljali v Zugangsblock številka 16.

Tu so prevladoval Poljakinje, ostale so bile Ciganke in Nemke, politične in kriminalne pomešane. Razločevalo so se po trikotnih značkah, pod katerimi je bila navedena številka »Häftlinga«, kakor so nas imenovali. Prve dni še teh značk nismo imele in zato nismo smele na zunanje delo.

Morale smo navesti po dva naslova, kamor želimo pisati, več pa ne in še to ne istočasno. Toda šele po dveh mesecih smo mogle pisati in to le enkrat mesečno na en naslov. Pisemski papir, ki smo ga tam kupovale, je imel nekaj načrtanih vrst, ki smo se morale točno po njih ravnati, pa še prvo in zadnjo vrsto pustiti prazno. To ni bilo težko, saj nam je bilo prepovedano pisati o vsem, o čemer bi bile najraje pisale. Vsako pismo je vsebovalo v levem kotu čelne strani tiskano opozorilo, da se jetnikom sme pošiljati denar v neomejeni količini in to za nabavo potrebščin. Me same smo se za denar, če smo ga prejele, smele samo zahvaliti. Za poslani denar smo dobile neke znamke, ki so veljale le v taborišču in smo zanje lahko kupile le pisma, toaletni papir, kremo za roke in obraz ter nekaj nepotrebnih reči, izmed živil pa le surovo korenje, redkvico in v kislu konzervirano zelenjavo, včasih tudi arnikovo pašeto, vse pa brez kruha. Ker po pošti nismo smele prejemati drugih pošilk, so nam iz domovine pošiljali več denarja, nam pa ni bilo dovoljeno pisati, da ga ne potrebujemo.

Ko Vipotnikova govori o življenju v taborišču, ne more da ne bi spregovorila o terorju, ki ga je režim izvajal nad jetnicami:

»Kazni so bile različne. Odvzemali so kruh ali opoldanski obrok za več dni. Jetnice so morale stati po več ur zunaj na mrazu. Pretepali so jih z gumijevkami. V kazenskem bloku so morale opravljati najtežja in najgrša dela brez nedeljskega odmora. Nazadnje so bile vržene v bunker, ki se iz njega nihče več ni vrnil, da bi povedal, kako je tam. Pri tem sploh ne omenjam zaušnic, ki so se neprestano delile tudi brez prestopkov.

Hrana je bila enolična: za zajtrk grenka črna kava. Opoldne nekaj neolupljenih krompirjev, zraven pa na vodi kuhano korenje, dokler ga je bilo. Zabelo — margarino smo komaj mogle zaslediti. Korenje je zamenjala koleraba, nato zelje, pozimi neko posušeno zelišče, spomladi špinača. Popoldne smo prejele kos kruha, velik pol do tri četrt kub. dm., ki naj bi nam zadostoval za 24 ur.

Dnevni razpored: ob petih zjutraj smo vstajale, popile kavo, postlale postelje in šle stat k »apelu«. Kolone so sortirali po delovnih mestih in odšle smo na delo. Pred obrati so nas še enkrat prešteli. Delale smo do poldneva, ko smo šle h kosilu. Pojesti smo morale hitro, kajti sledilo je novo sortiranje kolon in delo do petih popoldne. Po večernem »apelu« smo večerjale in imele »voljno« do spanja. Zunanjim kolonom pa so vozili kosilo kar na polja in v tovarne.

Obratov je bilo več: raznovrstne šivalnice, pralnice, tkalnica, delavnica za slamnate izdelke, podružnica Siemensove tovarne, delavnice za umetno obrt in igrače. Formirale so se posebne kolone kuhinjskega in zdravstvenega osebja, kolone za delo na poljih, za čiščenje cest in potov, za odvažanje smeti in druge. Za vsako delo so bile uvedene norme in delalo se je tudi na tekoči trak. Pretepali so ljudi, ki niso dosegali norm.

Anica in jaz sva bili dodeljeni delavnici z izdelki iz slame, kjer sva pletli kite za slamnate škornje. Norma je znašala 60 m, toda slamo sva si morali donášati sami, vmes pa jo še iztovarjati iz kamiona ter natovarjati odpadke. Silno težko je bilo dosegati normo, zato sva se posluževali tudi zvijač. Če sem le mogla, sem smuknila iz že izmerjenih kupov kit kakšen konec in ga pred merjenjem spretno pripletla na konec kite. V skrajni sili pa sem morala voditeljici kolone, ki je bila Ciganka, obljubiti skorjico kruha, za katero je pri merjenju prav rada ogoljufala nemško paznico.

V začetku je bila disciplina tu silno stroga. Najtežje je bilo, da nikoli nismo vedele, kaj je in kaj ni dovoljeno, ker je vsaka paznica imela svoje muhe. Za večino prekrškov, ki so jih povzročile posameznice, je bil kaznovan ves blok. Tako je bil judovski blok nekoč kaznovan z odvzemom opoldanskega obroka hrane skozi ves teden, ker si je neka Židinja z lagerskim žepnim robcem ovila ranjeno nogo (drugega obvezilnega materiala sploh ni bilo). Kazniva je bila vsaka malenkost kakor npr. če nismo imele vseh gumbov zapetih ali če je gumb manjkal, če smo stopale po lagerski ulici z roko v žepu ali s predpasnikom, ki ni bil zavezan po predpisu. Do določenega dne spomladi smo še smele nositi rute zavezane naprej pod brado, pozneje pa samo nazaj na tilnik. Odtlej tudi nismo smele več imeti nogavic in jop. Ker so nam te pobrali že v aprilu, nas je zatem večkrat še hudo zeblo, a takšnega reda smo se morale držati. Pri tem pa je v tem severnem delu Nemčije vse leto bril oster veter in le nekaj tednov sredi poletja je bilo toplih.

Vsak večer ob devetih smo vse morale biti v posteljah. Tedaj je vstopila paznica s psom in pregledala prostore. Obleka in perilo je moralo biti natanko na štiri ogle zloženo, s pasom prevezano in k nogam položeno. Nekoč na božični večer je paznica namenoma pred časom prišla na blok in je zasačila Poljakinje, ki so v svojem jeziku tiho prepevale božične pesmi. Že drugi dan je poslala starešino bloka v bunker, od koder se ni več vrnila. Me vse pa smo za kazen ostale tri nedelje brez kruha.

Paznice so nosile hlačno krilo, vojaško bluzo in kapo, na nogah škornje, za pasom pištolo, na vrvcu pa so vodile vsaka svojega psa.

Pričele so se širiti razne bolezni, predvsem tuberkuloza in legar. Odstotek umrljivosti je hitro rasel. Krematorija, ki je stal na vogalu taborišča ob njegovi zunanji strani, v začetku sploh ni bilo opaziti. Pozneje pa je noč in dan puhal iz njega dim z ognjem in zasmrajeval taborišče. Stari red se je postopoma opuščal, ostalo pa je divje pretepanje zlasti po delavnicah.

Če smo zbolele, nismo dobile zdravil, pač pa smo smele ležati v bloku in morale hoditi na kontrolo, dokler nas niso spet poslali na delo. V težkih primerih so nas poslali v bolnico, imenovano »revir«. Nekoč nas je več od polovice zbolelo za krvavo grižo, ker smo jedle le navadno travo in kuhano špinačo. V »revir« smo morale zanesti tudi one, ki so pri apelih od slabosti omedlele. Toda večino teh so »ozdravili« kar z brcanjem, da so se predramile, ali pa tudi nič več.

Nekoč so dekleta tja prenesla bolnico, ki si je na zledeneli lagerski cesti zlomila nogo. Ker pa je bila pri zavesti, jo je tam zdravnik nahrulil in zahteval, da jo povedejo nazaj na mesto, kjer so jo pobrale, da od tam sama pride v »revir«. Dekle se je z veliko težavo priplazila nazaj in je za posledicami ležala tam nekaj mesecev,

dokler je niso odbrali za plinsko celico v Auschwitzu. Transporte tjakaj so pripravili od časa do časa, ko se je nabralo oslabeledih in bolnih žensk, predvsem Židinj.

Ta bolnica je v veliki meri služila posebnim namenom. Tu so krvodajalkam jemali kri, ki so jo konservirali in pošiljali na fronto. V začetku so se krvodajalke javljale prostovoljno, ker so zato ves teden pri hrani dobivale dodatek in še priboljške. Ko pa je prostovoljk bilo vse manj, so si jih izbirali sami in jim s silo odvezemali kri, priboljške pri hrani pa so jim omejili.

Izbirali so najbolj zdrava dekleta, a samo izmed Poljakinj, da so na njihovih kosteh delali poskusne operacije. Govorilo se je, da jim v neke namene jemljejo mozeg iz kosti. V začetku so vsa ta dekleta v strašnih mukah podlegla, pozneje pa so znali delati to že tako, da je njih večina ozdravela, vendar so jim ostale globoke brazgotine na stegnih in mečih. Prvo leto so Poljakinje v taborišču tudi še streljali.

Kadar so odbirali lepa dekleta za vojaštvo, je prispela k apelu komisija z »Lagerführerjem« na čelu. Pozvali so najprej prostovoljke pod pretvezo, da bodo po nekaj mesecih službe vojakom puščene na svobodo. Javilo se je nekaj poklicnih prostitutk s črnimi trikoty, večidel Nemk. Ker teh ni bilo dovolj, so jih še nekaj odbrali s silo. Vse te so se po preteku pol leta vrnile k nam, mnogo pa jih je bilo zdaj spolno bolnih in so se zdravile v »revirju«. O njihovem odpustu ni bilo več govora.

Neštetokrat so nas selili iz bloka v blok, ko so nas sortirali zdaj po delavnicah, zdaj po narodnostih. V vsakem primeru pa smo Slovenke skušale ostati skupaj pri posteljah, apelih, pri delu in povsod. Za vsak novo došli transport smo se zanimale, od kod je in koliko Jugoslovank je v njem. Zvečer ob dovoljeni uri smo hodile pred vzhodni blok, iz katerega smo dale klicati Slovenke. Prav tako so tudi nas prišle iskat Slovenke, ki so bile že pred nami v taborišču. Tako sem našla že tu Tončko Trampuš, ki smo ji v Mariboru všile listek v rob obleke, misleč da gre domov, potem Marijo Vovk, Marijo Potočnik, neko Olgo, Ano in Minko in še druge, ki sem jim imena pozabila in so bile Gorenjke. Tu sem našla tudi Maro Čepič in Nado Kovačič, obe iz Maribora.

Ko smo dobile zaposlitev v obratu, so nas preselili v drug blok, kjer sem se zelo navezala na Marijo Potočnikovo. Ta žena je bila stara, preizkušena partijka, ki je že v stari Jugoslaviji, kakor njen mož, živela v ilegali in bila tudi zaprta v beograjski Glavnjači. Bila mi je že od prej znana po svoji ilegalni brošuri »70 dni Glavnjače«. Tu nas je takoj seznanila z vsemi nevarnostmi, ki nam prete v taborišču, in nam je bila najboljša svetovalka. Ta nekoč preprosta delavka se je neprestano učila. Obvladala je nemščino in ruščino ter se je lahko razgovarjala s komunistkami drugih narodnosti. Pri tem je doznala marsikatero novico in nam z njo dvigala pogum. Mnogo sem se naučila od nje in kljub vsem grozotam je bilo v taborišču lepo v njeni družbi. Toda vse pogosteje so jo mučili srčni krči, dokler jim ni podlegla v »revirju« 5. februarja 1943.

Dva dni prej je odšla od nas Jerica s transportom bolnih neznano kam. Povsod se je šušljalo, da jim je namenjena plinska celica. Toda to pot so dospele v Lublin, a med transportom jih je mnogo pomrlo in tudi v novem taborišču jim ni bilo prav nič bolje. To nam je Jerica pripovedovala, ko se je vrnila domov po zlomu nacizma.«

V zvezi aretacije Jerice Lukanc, ki je bila aretirana skupaj z Marijo Vipotnik in Anico Lapajne, se je ohranilo več nemških dokumentov. Takratni Ortsgruppenführer Steierische Heimatbund (Krajevni skupinski vodja Štajerske domovinske zveze) v Preboldu je 28. avgusta, verjetno na poziv gestape podal naslednjo politično oceno o Lukančevi:

»Politična ocena za Jero Lukanc, roj. Dankovec, rojeno 15. oktobra 1903 v Polzeli. Imenovana je bila znana kot zagrizena komunistka. Vedno je nosila hrano v gozdove. Njen mož je od 22. junija na begu. Oblast je ni hotela takoj aretirati, ker je skušala prek nje odkriti možovo skrivališče, ko pa se je odločila za aretacijo, je Lukančeva izginila. Njen mož je bil najožji sodelavec Šlandra in Vipotnika. V tekstilni stavki leta 1936 je bila imenovana v tukajšnjem podjetju glavna agitatorka. Lukančevo je treba odstraniti.«

24. oktobra 1941 poroča komandant varnostne policije in varnostne službe za spodnjo Štajersko v Mariboru Glavnemu uradu Državne varnosti IV C 2 v Berlinu o aretaciji in zaščitnem zaporu Jerice Lukanc, ker je bila osumljena komunističnega delovanja. V dopisu podrobno poroča o vzrokih in o poteku aretacije, zaključuje pa z besedami:

»Prosim, da se odredi za Lukančevo na temelju Odloka komandanta Varnostne policije in Varnostne službe z dne 27. avgusta 1941 — IV C 2 — Spl. štev. 41 334 zaščitni zapor in odgon v koncentracijsko taborišče.«

Tajna državna policija (Gestapo, op. pisca) IV C 2 zapor št. L 11 588 Berlin, SW 11, Prinz-Albrecht-Strasse 8 je 10. XI. 1941 izdala ukaz za zaščitni zapor za Jero Lukanc z naslednjo utemeljitvijo:

»Po ugotovitvah Tajne državne policije ogroža imenovana obstoj in varnost naroda in države, kajti zanesljivo je osumljena komunističnega udejstvovanja s tem, da je podpirala neko partizansko skupino, »Heydrich«.

Ko je Jerica Lukanc med večkratnim transportiranjem iz zapora v zapor in šikanami, ki jih je morala prestajati pri neštevilnih zasliševanjih naposled zbolela, v času, ko bi morala biti odvedena v Rawensbrück, je komandant varnostne policije in varnostne službe za Spodnjo Štajersko 15. januarja 1942 o tem poročal Glavnemu uradu državne varnosti IV C 2 v Berlinu:

»Gestapo Brünn sporoča po teleprinterju 9. 1. 1942 B št. II-D-2006/42, da je Lukančeva med transportom težko zbolela in da je zaradi tega ni bilo mogoče transportirati v Rawensbrück. Lukančeva je zdaj v zavarovani celici sodne uprave v bolnišnici v Brünnu. Imenovana je v življenjski nevarnosti. Prosim, da vzamete obvestilo na znanje in da pošljete navodila za nadaljnje ravnanje. Po nalogu: Farnleitner s. r.«

30. aprila 1942 komandant varnostne policije in varnostne službe za Spodnjo Štajersko pošlje Tajni državni policiji v Mariboru dopis, s katerim odreja nadaljevanje zaščitnega zapora za Jero Lukanc za nadaljnje tri mesece. V dopisu odreja, da je treba zadevo po treh mesecih ponovno pregledati. Tudi ponoven pregled njene zadeve 8. avgusta 1942 Lukančevi ni prinesel odreditve. Kakor njene tovarišice Marija Vipotnik in Anica Lapajne je tudi Lukančeva svobodno zaživela šele po zlomu fašizma. Domov v Savinjsko dolino so se vrnile šele 28. avgusta 1945.

Kramarija ali manipulacija preko vseh meja časti in dostojanstva

V reviji *BOREC* št. 10 — oktober 1978 je objavljen spis pod naslovom »prezgodnje konsekvence« uperjen predvsem proti moji osebi. S svojim podtikanjem, češ da sem dajal navodila in »verjetnosti« nezaslišano blati tudi ugled in neodvisnost v zaključkih Občinsko skupščino Sežana, odbornike tistega sklica in vseh naslednjih, ki so si sledila v več kot dveh desetletjih.

Nehote se človek vpraša, kdo je ta Kramar, ki po več desetletjih pisarjenja ni zbral poguma, da bi stopil do tistega o katerih začetkih v NOB na Primorskem tako avtoritativno, samozvano in pretenciozno strokovno razglablja in ponuja svojo resnico kot končno?

V izboru pričanja mu je očitno politična predilekcija med »tigrovc« in samozvanimi aktivisti, ki jih je takratno vodstvo CK KPS karakteriziralo prve kot nevarne in druge kot dezertarje — potencialne klice frakcij v enotnem vodenju OF. Zato je vodstvo CK KPS ukazalo njihovo podređitev ali pregon!

Cinizem in odpor, ki ga pisec kaže do mojih mladih tovarišev iz šole, za kateri pristop v NOB nam ni bilo potrebno z vojsko zasedati hiše (npr. Topolec) niti ne podirati fašističnih spomenikov (kot primer v Novi Sušici), ti mladi tovariši so bili prvi na Primorskem, ki so za svoje delo za NOB že spomladi 1942 dali svoja mlada življenja — od fašistov javno obešeni v Ilirski Bistrici t. j. Čeligoj iz Mežnarije in Grkov iz Male Bukovice. Tudi druga nič manj hrabra imena so se zaradi njihove skromnosti zabrisala, pa ne samo zaradi tega, temveč tudi zaradi ničemernosti in stremušstva »nekaterih« poznejših prišlekov, ki jim je bilo toliko do tega, da izničijo prve, zato, da bi bili sami večji in slavnější. Pisec se izogiba tudi svojcev in družin tistih, ki so dale prve borce in bile vsekakor najbolj izpostavljene in so najbolj globoko doživljale tiste čase v NOB!

V absolutiziranju svojega pisarjenja pisec nima pietete niti do pravkar umrlega Vižintina. Kaj lahko še napiše ta človek — kot kakšno samovoljno izjavo samozvancev?

Objektivna resnica ima več dimenzij in čas je le ena in še ta relativna. Ne da se iztrgati iz kontesta brez škode. Lahko pa se neskrupolozno izpostavi kot cilj s posebnim namenom in se konstruirajo, prirečajo in podrečajo izjave in viri. Moje izjave se samovoljno in tendenciozno interpretirajo. Kot moje avtorstvo se največkrat navajo članki in priredbe za razne prigodnosti od raznih avtorjev a vsi navodi v opombah so bližje resnici in so gotovo brez pretenzij a parte. Tudi Kramar je imel na to temo v svojem pisanju več variant in celo eksplicitnih, pa mu v njegovi sedanjí konstrukciji ne odgovarjajo in zvest svoji metodi jih ne navaja.

Ne dvomim v avtentičnost virov iz arhiva CK ZKS in v biografije in anketne liste članov ZK. Njihova subjektivnost in še bolj subjektivna interpretacija pa je prav tako možna. Človek doživlja resnico subjektivno in le družbena praksa je lahko objektivizira v kateri-koli obliki. Če tako ne bi bilo — zgodovina ne bi bila znanost, ampak le zbirka kontraverz — »rekla-kazala« po vzoru obravnavanega članka, čeprav ne nujno z njegovo zlonamernostjo. Ni samo to kar sem želel povedati, opozoriti sem želel na samovoljno zlorabo podatkov iz arhiva CK ZKS. Biografije ki so jih člani ZK pisali izključno v določene namene in v uporabo se ne morejo in ne smejo brez njihovega izrecnega dovoljenja uporabljati. Tako početje je kaznivo. V mojem primeru je avtor šel še dlje, brez moje vednosti in dovoljenja je objavil mojo sliko na svoj »umotvor«, kar je višek samovolje in predrznosti. Za tako početje si pridržujem pravico do sodne zaščite, osebne časti in integritete.

Ugotavljam, da je moje delo v NOB na straneh vaše revije postalo krama nevestnega izživljanja in zlorabe.

Čutim se dolžnega v obrambo poštenih metod, v iskanju resnice in v obrambo svoje osebnosti v skladu z zakonom o tisku zahtevati, da ta moj zapis objavite v celoti v prvi naslednji številki vaše revije.

Dr. Tone Zorn

»Zeitschrift für geopolitik« in Slovenci v tridesetih letih

V letih med obema svetovnima vojnama je bila še zlasti v Nemčiji živa veja geografske »znanosti«, imenovana »geopolitika«. Z njo se je bralec mogel srečati tako v revialnem, kot v dnevnem tisku, njena politična stran pa je bila namenjena velikonemški in z njo vred tudi nacistični misli (o osnovah in ciljeh geopolitike je tik pred drugo svetovno vojno objavil daljšo razpravo Svetozar Ilešič v reviji *Misel* in delo, 1939, str. 194—210 na katero se deloma tudi naslanjamo). Ta nota je v letih pred drugo svetovno vojno na Nemškem tudi prevladovala ter to svojo usmerjenost niti ni več prekrivala. Ko je prof. Ilešič ocenjeval usmerjenost nemške »geopolitike« je ugotavljal, da se je »iz panoge z zadostno znanstveno osnovo razvila najprej nekaka pseudoznanost z izrazito populacijsko in propagandistično noto izrazita tendenčna publicistika na nivoju, ki bi ga najtočneje mogli karakterizirati kot žurnalističnega«.

Omenili smo že, da je »geopolitika« doživela razmah med obema svetovnima vojnama. Leta 1924 je tudi prišel v Berlinu izhajati posebni časnik, nazvan *Zeitschrift für Geopolitik* (časnik je bil po drugi svetovni vojni obnovljen), posebej pa se je na nemškem prostoru razmahnila literatura te vrste po Hitlerjevem prihodu na oblast. Po doktrini, ki so jo uveljavili nemški zagovorniki geopolitičnega pogleda na svet, naj bi geopolitika proučevala »državo kot dinamičen pojav, zlasti tudi v razmerju do sedanjih političnih tvorb, naj bi ugotavljala možnosti in potrebe njenega razvoja, njenega razširjanja, gospodarskega razmaha, politične in kulturne ekspanzije, možnosti in potrebe novih, boljših in prirodnejših državnih meja, ki bi državni prostor bolje zavarovala in dala državnemu ljudstvu možnost popolnejšega razvoja. Dinamičnemu narodu naj se ne prepusti na milost in nemilost samo njegovo narodnostno področje (to, kar Nemci nazivajo ‚Volksboden‘) temveč tudi vse področje njegovega vpliva (t. zv. ‚Kulturboden‘) Tak ‚Volk ohne Raum‘ zahteva najširše prirodne meje, ki naj mu omogočijo prosto pot v oceanski in kolonialni svet, hoče da se mu izroče kolonije, ki so potrebne zahtevam njegovega ‚prostora in ljudstva‘» (Svetozar Ilešič).

Prof. Ilešič tudi ugotavlja, da so se nemški geopolitiki še pred nastopom Hitlerja postavili docela v službo velikonemške misli ter da je ta smer (geografije po njego-

vem prihodu na oblast docela prevladala. Omenja dalje enega vodij takratne nemške geopolitike, graškega (!) profesorja O. Maulla ter njegovo opredelitev geopolitike v knjižici »Das Wesen der Geopolitik«. Po Maullu naj bi bila geopolitika politična geografija, prirejena za praktično uporabo. Kot taka daje praktične smernice politikom na osnovi zakonov in vzornih zvez, ki jih je za dosedanji razvoj držav empirično ugotovila politična geografija. Maull je tudi ločil geopolitiko na vrsto sestavin, med drugim tudi na geopolitiko prostora ter geopolitiko prometa. Zelo važna sestavina naj bi bila dalje tako imenovana »Volkstumspolitik« (drugače nazvana tudi etnopolitika). Iz njegove knjižnice nadalje razberemo, da je dolžnost državnega in narodnega organizma, da skrbi za čim čistejšo uveljavljanje pravega in rasno čistega narodnega tipa, dalje da ima v evidenci tudi ono narodnostno in kulturno področje, (Volks- und Kulturboden), ki je izven meja državnega prostora, pa je s stališča etnopolitike prav tako latentne važnosti, kakor je državni teritorij s stališča geopolitike v ožjem smislu. Tako naj gre skrb tudi vsem po svetu raztresenim drobcem narodnega telesa, ki naj se prav tako tesno povežejo na osrednje deblo. Od tod tudi velika skrb za vse inozemske Nemce (Auslanddeutschtum). Poleg tega naj geopolitika tudi daje smernice notranjim demografskim ukrepom in podobno, torej miselnost, ki je po eni strani bila »predhodnik, na drugi strani pa izraz nacionalno-socialističnega nazora« (po analizi Svetozarja Ilešiča). Avstrijski poznavalec ekspanzionizma tretjega rajha pa je nedavno zapisal, da je l. 1936 postala geopolitika disciplina, ki se je skoro izključno ukvarjala s prostorskimi in ekspanzionističnimi zahtevami takratne Nemčije ter je temu svojemu početju skušala dati znanstveno opravičilo (prim. Norbert Schausberger, Ger Griff nach Österreich. Der Anschluss, Wien-München 1978, s. 150—151).

Med vprašanji, ki so zanimala sodelavce predvojnega Zeitschrift für Geopolitik je bilo leta 1928 tudi koroško vprašanje. Prispevek o tem je izšel še pred Hitlerjevo ero, vendar pa zgovorno kaže takratni in prihodnji pogled nemškega nacionalizma na problematiko slovenske manjšine na avstrijskem Koroškem. Osnovno izhodišče pri tem je bilo opozorilo o tem, kako so geografske danosti pogojevale razvoj dežele, uokvirjene v njene naravne meje. Ko prispevek sega v zgodovino, podčrtuje, da so Slovenci »razumljivo« sprejemali in sprejeli »višjo« nemško kulturo, nemške ustanove in podobno pa tudi nemško besedišče, često pa tudi nemški jezik. Tako je po zapisu tudi prišlo do svobodnega stapljanja obeh narodov, Nemcev in Slovencev, ki se ga da po tej interpretaciji sicer označevati za germanizacijo, toda brez označitve, »kakršno se germanizaciji« »tako rado« pripisuje. Značilna je dalje trditev, da koroški Slovenci ne živijo na strnjenem prostoru, trditev ki je leta 1972 zašla celo v avstrijsko manjšinsko zakonodajo! Za krivice, da se je pričelo v preteklem stoletju rušiti sožitje obeh narodnosti v deželi, Zeitschrift pripisuje kranjskim Slovincem (»južno od Karavank«). Kot primer, kako vplivajo spremembe geografskih dejavnikov na spremembe določenega stanja se ob tej priložnosti omenja graditev karavanškega železniškega tunela leta 1908, ki da je prebil dotedanji »ločilni zid« na Karavankah ter omogočil pritok kranjske propagande tudi severno od te gorske ločnice. Zanimivo je tudi opozorilo, da so se Nemci po koncu prve svetovne vojne borili proti pripojitvi južnega dela dežele Jugoslaviji, ker bi taka priključitev pomenila izgubo nemškega rajha(!). Dalje bi tudi podčrtali, da je Zeitschrift für Geopolitik v tem času poznal na Koroškem le Nemce in Slovence, vsekakor dokaz da nemškonacionalna »vindišarska« teorija po kateri se deli slovensko prebivalstvo Koroške na »nacionalne« Slovence ter na takoimenovane »Windische« še ni prodrla do tega berlinskega mesečnika (Zeitschrift für Geopolitik, 1928, št. 3).

Še posebej pa velja omeniti, da se je v Zeitschrift für Geopolitik oglasil tudi znani nemški štajerski nacionalec dr. Helmut Carstanjen (alias dr. Gerhard Werner, pisec znane nacionalistične knjige Volkstum in der Untersteiermark, Stuttgart 1935). Leta 1931 se je skupaj z že omenjenim O. Maullom lotil štajerskega vprašanja, ki ga je v omenjeni knjigi zatem še »razširil«. Ena glavnih trditev njunega zapisa je zagotovilo, da so Nemci (v preteklosti) napravili »Spodnjo Štajersko, prav tako pa tudi glavne dele Kranjske, za nemška kulturna tla«, v »neprimerno manjši meri pa za nemški narodnostni prostor (Volksboden)«. Po njihovi zaslugi so se po istem zagotovitlu dvignili Slovenci na raven srednjeevropskega naroda. Vsekakor pa je bil po obeh piscih nemški narodnostni prostor na Štajerskem in Kranjskem nekdanj večji, kot pa naj bi bil v času priprave prispevka, ki ga povzemamo. Kot nekdanje strnjeno nemško področje sta bila ob tej priložnosti proglašena Pohorje in Ptujsko polje, ki pa so ju Slovenci že konec srednjega veka v veliki meri »posrkali«. Torej formulacija, po kateri bi utegnili soditi, da je bilo prvotno prebivalstvo tega dela Štajerske vsaj v večini nemško... Še slabše pa se je po tej razlagi ukoreninilo nemštvo na Kranjskem; izjema naj bi bilo tu le kočevsko območje z 20 000 (!) kočevskimi Nemci. Članek ob tem še posebej opozarja, da je veleposest na Kranjskem še vedno v nemških rokah. Ko se zatem vrača na štajersko problematiko poudarja, da je »nesporno« dejstvo, da so bila nemška kulturna tla na Slovenskem Štajerskem »v vseh časih« večja od narodnostnih. Dalje izvemo da je ta nemški kulturni prostor zajel celoten slovenski del dežele pa tudi to, da je kulturna meja »med slovanskim področjem« na obeh bregovih Sotle ostrejša kot tista med nemštvom in slovenstvom. Tako kot na Koroškem se je po tej razlagi na Spodnjem Štajerskem ter v »bistvenih delih Kranjske« slovenstvo tudi na vasi »podredilo višji nemški kulturi«. Temu pa je bil po Carstanjenovem zagotavljanju nasproten le drobec mlajše slovenske inteligence, ki je »z orožjem nemške kulturne miselnosti« poudaril slovensko narodno zavest, vendar pa so imeli ti oporečniki le majhen odmev med podeželskim življenjem. Še zlasti zanimivo pa je, kaj oba Gradčana povesta o dogajanju takoj po prvi svetovni vojni. Tako beremo, da Štajerci v nasprotju s Korošci niso bili v celoti usmerjeni na »prostorski ideal«, ali drugače povedano, na oboroženi boj za pripadnost Slovenske Štajerske nemškemu delu dežele. Po istem pojasnilu naj bi za marsikaterega nemškega Štajerca ležala (očitno upravičena) avstrijsko-jugoslovanska meja med Savo in Brežicami predaleč. Predvsem pa je po Carstanjenu manjkala delu zgornještajerskega prebivalstva vidna predstava o »enotnosti« dežele, se pravi predstava, ki bi mogla združiti vse štajerske Nemce v boju za »enotno« nemško Štajersko. Posledica tega je bilo dejstvo, da je nemštvo z novo jugoslovansko-avstrijsko mejo med drugim izgubilo večino v vrsti spodnještajerskih mest (mišljena so mesta Maribor, Ptuj, Celje in Brežice), istočasno pa je padlo tudi skupno število spodnještajerskih Nemcev. Carstanjen v polemiki z uradno jugoslovansko statistiko tudi trdi, da ta ni dajala objektivne narodnostne podobe slovenskega dela Štajerske. Medtem ko je statistika leta 1921 govorila o 4,3 % nemškega življa, pa je Carstanjenu »znanstvena analiza« pokazala 6,6 % ali 32 000 pripadnikov nemške manjšine.

Ko razpravlja o narodnosti slovenještajerskega prebivalstva Carstanjen meni, da je le inteligenca »izrecno nacionalno jugoslovanska«, nasprotno pa je podeželje, še zlasti tisto »na severnih obmejnih (predelih) v veliki meri še vedno nemško usmerjeno«. Najdemo tudi trditev, da bi svobodno glasovanje (plebiscit) pokazal, kam da »tendira« ta življ (namreč k nemški Štajerski); »presenečenje« pri takem plebiscitu pa bi utegnilo pripraviti ob »območju Savinje (Sanngau)« le še Kranjska. Kot minimalno »štajersko« rešitev bi tako po Maullu in Carstanjenu predstavljala

predstavitev obstoječe jugoslovansko-avstrijske državne meje na tako imenovano »vitanjsko črto«, ki bi potekala od Uršlje gore preko vitanjskih hribov do Boča in Donačke gore. Seveda pa bi bilo po obeh graških nacionalistih treba izvesti plebiscit tudi na območju Savinje (tu bi bila prva prebiscitna cona) ter na Kranjskem (druga cona) saj bi šele plebiscit lahko pokazal voljo naroda pa tudi to, ali tamkajšnje prebivalstvo »resnično gravitira k Beogradu« (Zeitschrift der Geopolitik, 1931, zv. 1.).

Ob tem velja še posebej opozoriti na članek Hansa Stögerja o »avstrijskem vojno-obrambnem položaju na jugu«, ki je izšel v novembrski številki Zeitschrift der Geopolitik leta 1934, se pravi v času po neuspelem nacističnem dunajskem puču. Nadaljnja dokumentarnost članka je tudi v tem, da povzema vrsto nemško-nacionalnih pogledov na vprašanje naše severne meje.

Članek se začene z opisovanjem italijansko-avstrijske meje, zatem pa prehaja na naše področje. O tem, dobesedno piše: »Jugoslovanska meja zadene na Peči, trdno ob Korenskem sedlu, na karavanškem grebenu na italijansko in avstrijsko mejo. Od tam sledi grebenu Karavank do Olševe — pri tem pušča staro koroško občino Jezersko Jugoslaviji — od tam pa po zelo samovoljnih črtah proti vzhodu do Murskega kota. Mežiška dolina in ozemlje okrog Dravograda, tja do Labota, je odrezano od Koroške, medtem ko Štajerska izgubi sploh vse ozemlje (mišljena je Slovenska Štajerska), vse območje Save in celotno neposredno obrečje Drave, tako pa padajo nemška mesta Maribor, Celje in Ptuj Jugoslaviji. Isto se je zgodilo tudi s Kranjsko, ki je v srednjem veku pripadala nemški državi, a je sedaj, z izjemo tega kar je dobila Italija, prišla pod Jugoslavijo«.

Ko pisec govori o vojaškoobrambnih posledicah te »čudne meje«, pravi, da si je Italija s prilastitvijo Kanalske doline pridobila postojanko neizmerno večje važnosti, kot pa s prilastitvijo južne Tirolske in Brennerja, saj je s tem dobila »možnost poševnega vpada v Podonavje« ter v nekaj urah doseže madžarsko mejo. Avtor zaključuje, da je tudi Jugoslavija z Mežiško dolino ter s »samosvojo odprto mejo na Štajerskem« dobila naravnost krasne postojanke za »obračunavanje z Avstrijo« ali pa za »hitre sunke proti Celovcu ali Gradcu«.

Stöger v nadaljevanju obžaluje, da v Avstriji ne najde niti sence »obrambnega duha«, pač pa ugotavlja, da je v Jugoslaviji strnjena volja po ohranitvi državne skupnosti, poleg tega pa ima Jugoslavija tudi odlično vojsko. Posledica je dejstvo, da ima Avstrija »radi senžermenskega diktata« nezavarovano, odprto mejo, ki je na razpolago vsakomur, ki ga ta prostor zanima. Stöger tudi postavlja trditev, da mora Avstrija znova postati del nemške države (Reichsland), zatem pa ugotavlja, da mora »nemška velesila prevzeti varstvo nad njo«. Pravi, da je Nemčija k temu poklicana poleg tega pa tudi ima potrebno moč, »da to varstvo dejansko tudi izvršuje«.

Ob Stögerjevem članku je ljubljanski list Slovenec 14. novembra 1934 zapisal, da ima »sedanja Nemčija trdno voljo seči po Avstriji« poleg tega »trden namen seči dalje (ne le) po 'nemškem ozemlju Mežiške doline in Štajerske... do Save' (ampak) čez celo naše ozemlje, zvesta svojim starim načrtom, ki jim je narodni socializem dal še večjo pobudo. Bog nas varuj pred tem, da se na Karavankah pojavijo kljukasti križi! To nam pove članek Hansa Stögerja«.

O vlogi »geopolitike« za nacizma zgovorno priča zapis, objavljen v Zeitschrift für Geopolitik v začetku leta 1934 (št. 1.) o vprašanju nemških meja. Po gledanju tega prispevka se »narodna tla ter meje kulturnega vpliva trdne osnove nemške usode«. Kot nemško kulturno vplivno območje prispevek označuje področje nekdanje habsburške (»donavske«) monarhije. Ob tem poudarja, da tu sega nemška »nemška obrambna meja daleč preko državne«. Dalje je jasno nakazana težnja

tretjega rajha po »reviziji« pariške mirovne konference iz časa po prvi svetovni vojni. Tako beremo, da ima »boj za nemške meje« ustvarjene »z zlomom leta 1918 ter z mirovnim diktatom« prihodnje leto »ostrino, kakršne pred tem še ni bilo«. V nadaljevanju beremo, da so obrambne meje nemške države sedaj odtrgane od državne meje ter »preložene globoko v notranjost nemškega rajha«. Vendar pa se, kljub raznorodovalni politiki držav, kjer živijo Nemci, meje nemške kulture in naroda ne da spremeniti s podpisom (pariškega) »diktata«. Med posebej za nemštvo ogrožena področja sta ob tej priložnosti omenjena Južna (Slovenska) Štajerska ter »odstopljena južnokoroška dolina (mišljena je Mežiška dolina)«. Žarišča obmejnega boja so po tem gledanju ležala »očitno« izven rajhovskih mej ter se nahajala na »nemški narodnostni meji ter na mejnih linijah nemškega kulturnega vpliva v Srednji Evropi«. Dalje najdemo zagotovilo, da mora biti ta boj vključena energija vsega nemškega naroda, napoved, ki je kaj kmalu dobila svojo strahotno uresničitve. Ob tem zagotovilu najdemo dalje opozorilo, da »enotnost vzhodne politike (na prostoru) med Memelom in Radgono mora biti ustvarjena prej kot je mogoče, v kolikor se noče, da bi bila nemška vzhodna (pač narodnostna) meja potisnjena nazaj«.

Janez Dolenc

Zgodilo se je v Rovtu

12. decembra 1941 — 8 mesecev po okupaciji — je Cankarjev bataljon pod vodstvom španskega borca Jožeta Gregorčiča-Gorenjca v Rovtu v Selški dolini uničil močno nemško policijsko patruljo. Padlo je 46 Nemcev, kar je bila prva večja zmaga nad nemškimi okupatorji na Slovenskem.

*Zgodilo se je v Rovtu pod Mladim vrhom tam,
dvanajstega decembra, ko je bil sončen dan;
se v vasi utaboril je Cankarjev bataljon,
prigazil je z Mohorja, kjer stikal je švabon.¹*

*Razkosali so vola, da za kosilo bo ...
Stražar pri Debeljaku² pa javil je tako:
»Po blegoški se cesti sem od Zaprevala
pomika vrsta švabov, kar petdeset in dva!«*

*Gregorčič in Bernard³ se zazreta v tisto stran
in v njunih glavah hitro je bil načrt skovan:
»Si prišel k nam v aprilu kakor na kakšen »Fest«,⁴
zdaj boš pa čutil, švaba, kaj je slovenska pest!«*

*Kolona fricev kmalu do grape je prišla,
takrat pa vrsta borcev v zasedo se poda;
v zaklonu so nad cesto, nevidno skriti so,
le žrela pušk in strojnic na cesto merijo.*

*Kolona se že bliža in v njej so tudi psi,
ki dvigajo ušesa, renče iščoč sledi...
Se bataljon vznemiri, a reši ga slučaj:
iz grma skoči zajec, vsi psi pa v skok tedaj!*

*Se Nemci zarežijo, brezskrbno zrejo lov...
Takrat Gregorčič sproži, da jekne od bregov!
Jeklena toča treska v zeleno sodrgo,
vsi znajdejo se v ognju, kot snopi padajo...*

*Le enemu je Nemcu posrečil se pobeg,
pod cesto bil zavalil se je v globoki sneg,
se zrinil v bližnjo grapo, po njej se v dol valil,
prinesel vest komandi, da komaj kdo je živ.*

*Čez štirideset mrtvih, pa nekaj ranjenih
je v krvi obležalo... Že borci so pri njih,
že zbirajo orožje, skrbe za ranjence,
tolmačijo jim nemško, zakaj borijo se.*

*Dotlej to zmaga naša največja je bila,
ki pa nadutim Nemcem v glavo res ni šla —
kot blisk se po Gorenjskem raznesla je povsod,
k vstaji⁵ ohrabrila zaslužnjeni je rod!*

Opombe

¹ Svabon — slabšalni izraz kot npr. lahon.

² Pri Debeljaku je velika kmečka domačija v Rovtu.

³ Jaka Bernard je bil komandir 2. čete Cankarjevega bataljona.

⁴ Fest — nem. slavlje, veselica, npr. Oktoberfest v Münchnu.

⁵ Teden dni po zmagi v Rovtu se je pričela splošna vstaja na Gorenjskem. (I. Jan: Dražgoše).

Boris Višnovec

Učiteljeva usoda

Usoda nekaterih ljudi se nam v hipu približa. Neko dejstvo, neka beseda, nek neopredeljiv občutek. Nek daljni utrip se združi z našim. Zadostuje trenutek, ali se nam približuje polagoma, medtem ko odkrivamo drobce življenjske poti, ko razglabljam o njih. Dogodek na življenjski poti, neka poteza v značaju, neko izhodišče, ki pritegne pozornost. Sprva samo bežna pripomba, samo mimogrede izrečena beseda. Stavek, ki se ponovi v drugačni zvezi, a prinaša že izrečeni pomen. Nato se vedno pogosteje vračaš k povsem določenemu občutku.

Vrh Kopanj izgleda, če ga gledaš z Ilove gore, kot nekakšen otoček sredi travnate ravnice, ki jo pomladi in jeseni zalije voda kraške ponikalnice. Nasprotno se z vrha tega otočka, ki je samosvoje opredeljen sredi ravnice, razpre pogled na dvigajočo se steno okoliških vrhov, ki so kot neprodiren zid oddaljenega gozda. Onkraj tega zidu se gozd razteza v vse smeri, tako da ostaja vselej prisoten kot je trajen občutek daljave, če gledaš na obzorju stik neba in morja. Kopanj sam odstopa od te oklepajoče neskončnosti gozda s skoro romantično zadržanostjo, neko izzivalno ljubkostjo in pristrčnostjo. Nasprotno so Ilova gora, Čušperk in Račna že zažeti v gozdove, umaknjeni vase. Gozdovi se razpenjajo v neskončnost in srkajo vase in se obnavljajo po neizrekljivi moči nastajanja. Ob tej moči, ob tej vztrajni rasti, ob neustavljivem premagovanju in srkanju, ob tem zagonu sredi časa in prostora odmeva prabitnost, nek pradaven večni molk, ki je povsem samosvoji in ga človek komaj opredeli. Zaznava ga prej s svojimi čutili kot z neko razumsko doslednostjo. Ta molk gozda je povsem jasen in nedvoumen. S svojimi izhodišči je povsem neomajen.

Tu, na tej zaobljeni vzpetini sredi ravnice, se od časa do časa usujejo drobni otroški koraki. Celi razredi otrok prihajajo na izlete, da bi si ogledali kraj, kjer je mladi Prešeren prejel pri svojem stricu prvo učenost. Ustavijo se pri šoli, pri klopi in kamniti mizi, zapode se po stezi skozi gozd do studenca. Na pokopališče na vrhu griča le malokdo zaide. Grobovi so nanizani ob nizkem zidu. Okrašen s poljskim cvetjem, bršljanom, z raznobarnimi vzorci stopljenega voska, ki oklepa robnike. Takoj ob vhodu, je na grobu, ki je povsem vključen med ostale grobove, na marmornati plošči napis — Rafael Pertot, učitelj, rojen 1901 v Barkovljah pri Trstu, ustrelen od okupatorja 23. VII. 1942.

Izjave:

Sošolka: Bil je učitelj na Ilovi gori. V prostem času je pomagal kmetom pri delu na polju.

Poslednjič sem ga videla leta 1942. Šel je po cesti, z nekim dekletom, v stari Ljubljani, proti dolenskem kolodvoru. Potem smo izvedeli, Rafaela so ustrelili.

Po vojni. Mož je hodil na Dolenjsko na lov. Neke nedelje je dejal. Veš, videl sem, kje je Rafaelov grob.

Delal je na polju. Mimo je prišel oddelek fašistov. Dejali so, da je partizan. Nekdo ga je ustrelil. — Kaj si storil, je nekdo zaklical. — Ah, vojna je.

Bil je učitelj. Ko je končal šolo, so ga poslali nekam v južno Italijo. Od tam je pobegnil. Prišel je za učitelja na Ilovo goro.

V Barkovljah so stanovali nad pristaniščem. Oče je bil ribič. Brata ima in sestro. Šele dolgo po vojni so sestri povedali, da je Rafael padel.

Znanec iz mladosti: Bil je nekoliko mlajši od mene. Spominjam se ga. Bil je bolj resen. Zaprt vase. Zaveden kot vsi ostali.

Z društvom smo hodili na izlete v okoliške vasi. Morda imam še kakšno njegovo sliko. Tu smo na izletu. In tu. Na Krasu. Šalil se je z nekim dekletom. Nista resno hodila. Bila sta prijatelja. Bili smo mladi.

Oče je bil ribič. Stanovali so nad pristaniščem. Imeli so leseno ladjo-čupo. Lahko jo narišem. Zaobljena, z ravnim dnom in nizkim gredljem. Tudi drugi so imeli take ladje.

En brat je bil ribič, en uradnik. On je postal učitelj. Ni dobil službe doma.

Vsa obala je bila slovenska. Če se je priselil kak Italijan, se je kmalu naučil slovensko.

Iz starih listin je razvidno, da je imela naša družina leta 1500 njive tam, kjer je danes Sv. Just, prav nad središčem Trsta. Reče se pri jezuitih ... V Barkovljah smo imeli vinograde. Pridelali smo veliko vina. Vsako leto smo imeli osmico.

Smrekovo vejico smo obesili pri pokopališču in pri špini. Na poskušnjo vina so prihajali ljudje iz mesta. Enkrat je prišel cel zbor iz gledališča.

Ko so prepovedali slovensko petje, smo imeli pevske vaje pri nas doma. Pri nas so napravili dvainštirideset hišnih preiskav. Moj brat je bil trinajstkrat v zaporu in konfinaciji.

Domačini so bili delavci, zidarji. Prodajali so zemljo in se odmikali vedno višje v hrib.

Prišli smo v Jugoslavijo. Upoštevat je treba tedanje razmere. Občutili smo pritiske. Nezaupanje. Brezposelnost. Treba se je bilo javljati na policiji.

Gostilničar: Pertot. Spominjam se.

Na Ilovo goro je prišel ob pričetku vojne. Živel je na Ilovi gori, pri družini, kjer je stanoval, je bil na hrani.

Šola je bila v privatni hiši.

Prihajal je k nam v gostilno.

Moral je na zaslišanja k Italijanom. Po prvem zaslišanju smo mu svetovali, naj se umakne.

Bil je organiziran.

Po nekem puškarjenju so prišli po njega. Tedaj je ravno pomagal gospodarju pri spravljanju koruze.

Bil je poletni dan. — Pojdi z nami.

Kmetje in šolarji, šestdeset ljudi je šlo v postojanko v Čušperk. Prosili so, naj ga izpuste. — Kar domov pojdite.

Samo zaslišali ga bomo, so dejali v postojanki.

Videli smo, da ga dvanajst vojakov pelje iz postojanke v gozd. V dolinico, z lopatami.

Za pokop je poskrbela družina pri kateri je stanoval.

Jaz sem moral pozneje v internacijo. V Italijo. Obkolili so vas in nas odpeljali.

Perkotova mama: Da. Pri nas je stanoval. Tu je bila šola na Ilovi gori. V tej zgradbi. V tej sobi je poučeval. V tej manjši izbi je stanoval. Stanujemo v hiši, ki je nekoliko višje na pobočju. Tam smo jedli.

Dobro smo se razumeli. Imam dve hčerki in tri sinove.

Bil je kot naš. Vsi so ga imeli radi.

Pri kosilu je včasih pripovedoval, kako je živel nekje na jugu.

K njemu je hodila na obisk učiteljica s Krke. Včasih neka starejša z Gorenjske. On je tedaj spal v zgornji hiši. Ona v šoli.

Kako se je smejal. Ko se je v bližnji hiši fant poročil, se je njegova mati vedno pritoževala, kakšna je ta mlada. Sin se je šalil: — Te bom zatožil, da kuhaš za partizane.

Čez en teden so sina odpeljali. Po koncu vojne se ni vrnil.

Pertot. Po pouku je učil hčerko. — Pridi, bova ponovila.

Učila sta se. — Kar potruđi se.

Dan, ko so ga prišli iskat. Pripravljali smo odvoz pridelka s polja. — Boste zmogli, je vprašal.

— Bomo, če bo kdo pomagal.

Delali smo skupaj. V hišo je prišel vojak. Z visokim ženskim glasom je vprašal

— Kje je učitelj?

Šla sem po Pertota. — Iščejo te. Skrij se.

— Oh, kaj bi.

Vojak, mu je dal cigareto. Pertot, je pokazal kje uči.

Ga nismo več videli.

Peljali so ga v Čušperk. V gradu je bila postojanka. Peljali so ga iz postojanke do Polic. Tam, na sredi, med grmičevjem in smrekami.

Ustrelili so ga na Policah. Sam si je kopal grob.

Od tam je bil prenešen na Kopanj.

Dekleta, zanje se ni zanimal. Vedno se je spominjal na sestro.

Soseda iz Barkovelj: Bili smo sosedje. V Barkovljah. Naša hiša stoji pod njihovo. Na klancu nad pristaniščem.

Tudi v Ljubljani je prihajal k nam. Prenočil je pri nas, kadar je imel opravke v Ljubljani. Najprej je bil nekaj časa v šoli v Dražgošah. Prišel je v Ljubljano z neko starejšo učiteljico. Bila je bolna na očeh.

Nato je učil na Ilovi gori. Na učiteljišču v Ljubljani je tedaj polagal izpite. Orglal je v cerkvi. Delal je pri kmetih. Včasih mi je prinesel maslo. — Bom nesla sestri. — Kar za vas ga porabite. Bom rekel kmetom. Delam pri njih. Dobri so.

Nazadnje je prišel v Ljubljano maja. Zaradi izpitov. Avgusta sem izvedela, da so ga ustrelili.

Patrola je iskala partizane. — Kje so partizani. — Tu jih ni.

Prišlo je do streljanja. So ga odpeljali k zidu.

Dobro se je razumel z neko učiteljico. Poskrbela je za pokop. Shranila njegove stvari.

Nismo vedeli, kako bi povedali sestri. Čakala je, da se po vojni vrne. Živela je sama.

Čakala ga je še mnogo let po vojni. Končno, nekako ji je bilo treba povedati resnico.

Sla sem k njej.: — Mnogo let je minilo od konca vojne. Na žalost je bilo mnogo žrtev. Nihče se ti ni upal povedati. Morda si že sama slutila. Tudi on je med žrtvami.

Sestra: Tu je bil doma. Spodaj se nad hišami vidijo ladje v pristanišču.

Tu pri nas je še vse domače in po starem. Hiša je še po starem. Kuhinja in stopnišče v zgornje prostore.

S sosedi smo vsi kot eden. Od nekdaj si pomagamo.

Tu je slika očeta in matere. Tu sva slikana z Rafaelom.

To je njegov portret.

Tu je slika pevskega zbora Adrija. Skoro vsi so umrli.

Kako so umirali naši ljudje. Koliko zla je povzročil fašizem.

Kakšne žalitve smo morali prenašati.

Toda lepo je bilo, ko smo bili mladi.

En brat je bil uradnik. Ko tu ni dobil dela, je moral proč.

Drugi brat je bil ribič, kot oče. Imeli smo mrežo za brancine. Nekaj časa je bilo dovolj ulova, da smo živeli.

Rafael je postal učitelj. Končal je šolo.

Koliko otrok je nekoč hodilo v slovensko šolo v Barkovljah. Kakšno veselje in živžav je bil pred šolo. Ob odprtih oknih so prepevali slovenske pesmi, da je odmevalo po vsem pobočju in do pristanišča.

V letu 1977 sta bila iz Barkovelj samo dva otroka, ki so ju vpisali v prvi razred.

Tu smo sedeli, pri tej mizi. Oče, brat in Rafael. Poslali so ga za eno leto v Kalabrijo. — Kako je bilo tam. — Ne grem več nazaj. Očetu je dejal: — Oče, ne morem učiti naših otrok po tuje!

Šel je k znancu v Tolmin. Večkrat se je oglasil pri sosedi, ki je živela v Ljubljani. Nazadnje je bil na Ilovi gori. Dobivali smo pisma. Bil je zadovoljen. Se je lepo vživel. Mati nam je umrla že prej.

Da. Iskali so ga. Karabinjer je prišel v hišo. Vedeli so za njega. Kdo je povedal. — Stanuje tu Rafael Pertot.

— Da.

— Je doma?

— Je šel s prijateljem.

— Kdaj se vrne?

— Ne vem.

Imel je prijatelja. Kadar sta bila skupaj, sta se vedno smejala. Vedno je gledal odkod prihaja. Sedaj je pokopan na Ilovi gori. Pri cerkvici. Vedno ima cvetje.

Bila sem nekajkrat na njegovem grobu.

Odmevi besed naj bi izoblikovali neko podobo. Podobo fanta temnejših, razgibanih, nazaj počesanih las, bledikavega obraza in resnih oči. Trpka, neprizanesljiva usoda in v strelih ugasli smeh. Slika na steni domače izbe. Šopek vijolic v stekleni vazi. Šopek prosojne barve, ki ima odtенок morja. Kot ugasel utrip korakov, ki jih preplavljajo valovi. In nato tišina gozda. Tišina, v katero padajo besede. Ali samo njihov daljni odmev.

Florjan Lajmiš

Polarizacija v Iranu

Nasprotnik »bele revolucije« v Iranu, šiitski verski poglavar Ajatolah Komeini je znova stopil na površje, najprej v Iraku, kjer je dolga leta živel v izgnanstvu, zdaj pa se je znašel v Franciji, kjer sprejema in navdušuje perzijske begunce za akcijo, katere končni cilj je strmoglaviti Rezo Pahlevija. Vendar, Komeini ne pri naša Iranu napredka v primerjavi s sedanjim razvojem, šiitski nauk je drugače islama, ki velja za izjemno reakcionarno.

Že nekajkrat letos je iranski režim izgubil živce, ne le na črni petek v začetku letošnjega septembra. Splošna stavka je bila samo uvod v demonstracije in številne žrtve, v razmere, v katerih je teheranski dvor oklical izredno stanje v državi.

Kronist francoske revolucije Alexis de Tocqueville je upravičeno zapisal: »Revolucije ne izbruhnejo takrat, ko gre množicam najslabše, temveč, ko se začnejo razmere boljšati — potem ko je svetlobni žarek prvič pretrgal prej nepredirno temo.«

Pod ameriškim vplivom je začel iranski Šah konec lanskega leta počasi popuščati vajeti. Kot je sam izjavil, je spoznal, da »dežele ni mogoče več tako voditi, kakor pred 15 leti«. Tisk je dobil nekaj več svobode, politične jetnike so postavljali pred civilna sodišča, letos poleti pa so šefa osovražene tajne službe »Savak« poslali za veleposlanika v Pakistan. Šah sam je spoznal, da je »Savak« že postala država v državi. Za parlamentarne volitve v prihodnjem letu je pripravil pogumno reformo: celo nasprotniki režima bi lahko agitirali — če bi jim Šah dal ustrezno dovoljenje — proti enotni perzijski stranki Rastakhiz. Ime stranke pomeni toliko kot »ponovni vzpon«. Ko je novi generalni sekretar stranke Džavad Sajed namignil, da bodo stranko reorganizirali, da bo opustila značaj politične sile, ki združuje najrazličnejše silnice v državi in izdelala program, s katerim bi bil zadovoljen del perzijskega ljudstva, je storil napako.

Bilo je, kot da bi vtilil bencina na ogenj. Najbrutalnejši odgovor je bil požig kinematografa v Abadanu avgusta letos, ko je izgubilo življenje 400 ljudi. Odpor se je začel širiti kot ogenj v stepi, ni bil več tako nasilen, vendar nezadržen.

Tisti, ki so na oblasti, pravijo, da poznajo krivce za takšen razplet položaja v državi. To naj bi bili »islamski marksisti«, nekakšna aliansa nekje med »črno in rdečo reakcijo«. Dejansko je to zelo pisana koalicija, ki je že zamajala cesarjev prestol. Vanjo so vključeni perzijski Mobi — kmetje, ki so se odtujili zemlji, Mullahi, duhovni voditelji šiitskega prebivalstva, razlaščeni veleposestniki, levi intelektualci, za katere je iranski pohod v moderno življenje prepočasen ter desni tradicionalisti, ki hočejo ustaviti kolo napredka in se vrniti v stare čase in stare življenjske navade. Vsi pa imajo neki skupni imenovallec: vsi so v opoziciji perzijskemu šahu.

Po svoji vrnitvi na prestol pred 25 leti je šah razočaral opozicijo. Veliki skok v 20. stoletje ni terjal samo množino petrodolarjev, temveč tudi odpravo tradicionalnih centrov oblasti v Perziji. V predindustrijskem Iranu so bila to veleposestva, bazarji in mošeje. Prvi poseg je začel Šah s svojo »belo revolucijo« leta 1963. Ženske so dobile volilno pravico, okroglo 800 000 kmečkih družin pa je dobilo zemljo razlaščenih verskih posestev in fevdalcev. Že tedaj je prišlo do krvavih spopadov, ki so se končali s tem, da je šiitski voditelj Ajatollah (»božje znamenje«) Komeini zbežal v Irak.

V začetku septembra letos se je ta fanatik znova pojavil na političnem prizorišču. Pojavil se je na brezštevilnih slikah in transparentih, ki so jih nosile množice demonstrantov po Teheranu. »Smrt ali Komeini«, to je bilo geslo novejšega odpora proti šahu.

Z agrarno reformo in industrializacijo si je šah pridobil veliko novih sovražnikov in malo prijateljev. Težko je verjeti, vendar je res tako. Med kmete razdeljene parcele so bile premajhne in premalo rodovitne, da bi obdarjene kmete obdržali na zemlji. Premamljeni s petrodolarji so prodali svojo zemljo in se preselili v divja barakarska naselja velikih mest, v katerih že živi polovica od skupno 35 milijonov Perzijcev (leta 1960 jih je živelo v mestih le 15 %). V istem časovnem obdobju se je število prebivalcev glavnega mesta Teherana dvignilo od 500 000 na 5 milijonov. Za kritje dnevnih potreb prebivalstva mora sicer agrarna Perzija uvažati hrano iz tujine.

Vpliv tuje kulture, inflacija — lani je dosegla 31 % — in odhod kmetov v mesta, vse to je ustvarilo za reakcionarne mullahe rezervno armado. Zbira se po mošejah

in išče smernice za svojo dejavnost. Vera, islam je nadomestilo za tisto, kar druge poznamo kot domovino, hujskanje za juriš na »modernizirajoče vrage« je tolažba za tiste, ki zaman čakajo na razkošje, ki si ga lahko dovolijo novi perzijski bogataši in inozemski svetovalci. Samo Američanov je v Iranu okoli 40 000.

Nič čudnega torej, če gesla, ki jih mullahi razširjajo proti tujcem in proti domačim reformatorjem, naletijo na odprta ušesa ne le med novo plastjo nezaposlenih, temveč tudi med množico z bazarja — tradicionalnimi trgovci in obrtniki islamskega sveta. Prepričani so, da njihov obstoj ogrožajo supermarket, bančna združenja in večnacionalne družbe. Toda, islamska ideologija ni edini razlog, vzrok za uspeh šiitskega klera. V državi, ki ne pozna (šah ji je dejal »opičji cirkus«) političnih strank in politične opozicije (»opozicija, to sem jaz«), pomeni 50 000 šiitskih duhovnih voditeljev — mullahov edino učinkovito množično organizacijo. Mullahe volijo na najnižji ravni v občinah in veljajo zaradi tega za edine demokratično legitimirane »zastopnike ljudstva« v Perziji.

Zdaj pravi šah: »Zelo lahko danes postavimo tovarno, toda, kako naj vzgojimo politike?« Priznava, da je bilo marsikje marsikaj narobe in da bo treba pred začetkom parlamentarnih volitev odpraviti vojaška sodišča. Zanimivo je povsod pričujoče vprašanje — ali mu bo uspelo utrditi že precej majavi prestol?

Podobna povezava med Mobi in Mullahi ga je leta 1953 že enkrat pregnala s prestola. Tedaj sta ga vojska in ameriška obveščevalna služba CIA kmalu postavila nazaj na njegovo mesto. Danes ima CIA vsaj na zunaj zvezane roke, »nacionalna opozicija« pa je precej širša, kot pred 25 leti.

Toda, v moči koalicije se skrivajo šahove možnosti. Kleru se je že poskušal prikupiti s precejšnjimi koncesijami. Kot jeklo hladnega tehnokrata Džamšida Amuzegarja je odstavil kot predsednika vlade in na njegovo mesto imenoval kleru naklonjenega Sajeda Džavada. Ta je takoj zaprl vse igralnice po državi in ukinil ministrstvo za ženska vprašanja. To ministrstvo in igralnice so si šiitski fanatiki še posebej vzeli na muho.

Toda, sovraštvo do šaha je edina stvar, ki povezuje sicer tako različne silnice v opoziciji. Ni nobenega magičnega voditelja, kot je bil svojčas dr. Mosadeq, ki bi znal razcepljeno opozicijo »držati skupaj«. Protišahova fronta je enotna samo na ulicah, sicer pa ne. Celó samo jedro opozicije — islamski duhovniki so razcepljeni, neenotni. Razdeljeni so v tradicionalno napredne in prav tako tradicionalno reakcionarne sile. Tako želijo nekateri povzdigniti v državno načelo islamsko ideologijo, drugi pa bi želeli videti Perzijo kot demokratično državo. Toda, politiki in intelektualci, ki se zdaj še bojujejo na njihovi strani, hočejo narediti iz Perzije vse kaj drugega, kakor pa islamsko državo.

Za zdaj ima šah še na svoji strani odločujočo silo v državi — vojsko. Njegovi megalomanski oboroževalni programi (samo v ZDA je nakupil za 18 milijard dolarjev orožja in opreme) že prinašajo notranjepolitične dividende. 340 000 vojakov je pridobil na svojo stran ne le z moderno oborožitvijo in šolanjem, temveč tudi s socialnimi privilegiji. Vojska stoji šahu ob strani, pa če so jo demonstranti še tako poskušali »spreobrniti«. Med demonstracijami so poskušali zadržati vojake s cvetjem, kot svojčas na Portugalskem, toda perzijska vojska je odgovorila z ognjem.

Šah ima na svoji strani tudi inozemstvo — celo Kitajci so že bili pri njem na obisku. Sredi svoje akcije za človekove pravice drugje po svetu je ameriški predsednik Carter izražal svojo naklonjenost do perzijskega vladarja. Kaže, da ga vsi rabijo, če ne za kaj drugega, pa za odbijač pred »sovjetsko nevarnostjo«, kar je tako dobrodošel izgovor za obrambo vseh korumpiranih in res neljudskih režimov. Ni dvoma, da gre v Perziji za nezadovoljstvo množic s splošnim stanjem v državi.

Na dan vre spontano ogorčenje, ki pa ga te ali one organizirane sile kaj lahko izkoristijo, usmerijo v povsem določeno smer.

Iran je bogata država. Zasluga nafte je, da državna blagajna ni prazna. Pač pa jo praznijo velikanske investicije in tudi socialne dajatve v okviru že omenjene bele revolucije. Prav zaradi tega je težko verjeti, da bi se ljudstvo upiralo zaradi tega. Ali je napačno poučeno, ali pa prodira spoznanje, da v Perziji bogastva ne delijo pravično. Krona in vsi njeni si vzamejo preveč. Iranci se tega vse bolj zavedajo in krivico vse težje prenašajo.

Vendar pa Iran tudi obvladuje pomorske poti Perzijskega zaliva, po katerih odvažajo dragoceno energetska surovina — nafto v zahodne države. Šah se je svojčas odločil za odkrito diktatorsko politiko zaradi katere v svoji domovini ni priljubljen, velja pa za dragocenega zaveznika zahoda. Možnost, da bi ga strmoglavili, vzbuja zaskrbljenost v mnogih državah, kajti perzijska nafta igra ključno vlogo v marsikaterem gospodarstvu zahodnih držav. Japonska krije 80 % svojih potreb s perzijsko nafto, Izrael 75 % in celo ZDA kupijo 40 % vse uvožene nafte v Perziji. Naj k temu dodamo, da je zaradi majavosti pakta CENTO Perzija ostala edini ameriški branik v tem delu sveta, nakar je bolj jasen odgovor na vprašanje, katere silnice še omogočajo sedanji kraljevski družini, da obvladuje položaj v nemirnem Iranu.

Slavko Rupel

Dve knjižni novosti pri Založbi Borec

V počastitev 40-letnice Komunistične partije Slovenije je založba Borec izdala dragoceno knjigo pomnikov na osvobodilni boj. Knjiga, ki nosi naslov VODNIK PO PARTIZANSKIH POTEH je sicer kolektivno delo, s prispevki številnih avtorjev, ki pa ga je koordiniral širši uredniški odbor z Albertom Jakopičem kot glavnim urednikom. In z uvodno besedo Mitje Ribičiča. Knjiga je delo, ki nam približa najsvetlejše trenutke naše revolucije. Je delo, ki je neprecenljiv prispevek pri ohranjanju revolucionarnih tradicij. Izdaja knjige sovпада s prizadevanji, da bi SZDL kot najširša demokratična sila naše družbe nakazovala primerna pota, metode in oblike pri podružabljanju revolucionarnih izročil. Obeleževanje revolucionarnih dogodkov in revolucionarnih osebnosti pri tem ne pomeni mistificiranja revolucije, temveč le opomin na vrednote, iz katerih je izšla naša revolucionarna praksa in ki so še danes spodbuda našemu gospodarskemu in kulturnemu napredku.

Zamisel za izdajo knjige, ki bi spominjala na pomembne dogodke iz našega osvobodilnega boja in vsebovala pojasnila o krajih, kjer so bili streljani talci, kjer so padli borci, o krajih, kjer so bile tiskarne, bolnišnice, partizanske javke, kjer so se rodili ali padli narodni heroji, je stara sedem let. Potrebo po takem delu so najbolj občutili pedagogi, da bi lažje usmerjali mladino v kraje, znane iz osvobodilnega boja. Pobudo za izdajo knjige je dal Republiški odbor

združenj Zveze borcev NOV Slovenije, nato je bil objavljen natečaj in skrb za realizacijo zamisli sta prevzela Muzej ljudske revolucije Slovenije in Zavod SRS za šolstvo. Uredniški odbor je izdelal osnutek knjige in merila, po katerih so sodelavci začeli zbirati gradivo in ga urejati. Delo skoraj tridesetih sodelavcev je terjalo vsklajevanje, preverjanje, ogleda na terenu in reševanje vprašanj, ki so se sproti pojavljala. Zapisi o spominskih obeležjih kaže, da niso terjali posebnih naporov, ko je bilo gradivo enkrat zbrano in preverjeno. In tako je nastala knjiga velikega formata, ki obsega 660 strani drobnega tiska, ki je opremljena s številnimi opombami, fotografijami, seznamom uporabljene literature, predvsem pa seveda s podatki o vseh pomnikih osvobodilnega boja po vsej Sloveniji. Gradivo je razdeljeno po občinah in pokrajinah, v okviru mest pa po abecednih imenih ulic. Tako je knjiga kolikor mogoče pregledna in jasna. Bistveni so seveda zapisi o posameznih pomnikih in spomenikih osvobodilnega boja, pa naj gre za najmanjše hišice s spominskimi ploščami padlih borcev ali za Bazo 22 na Rogu. Tako bo Vodnik po partizanskih poteh zapolnil vrzel v tovrstni literaturi in koristil vzgojiteljem, mladini, družbenopolitičnim organizacijam, turističnim društvom in vsem, ki jih zanimajo dogodki ali ljudje iz osvobodilnega boja. Delo, ki bo koristno tudi za negovanje tradicij osvobodilnega boja se torej odlikuje z vrsto vrednot, ki dajejo knjigi trajno vrednost, posebno še, ker so taka dela zasnovana tako obsežno, da lahko iz-

idejo le v daljših časovnih razdobjih. Seveda pa to ne pomeni, da delo ne bo doživelo ponatisa in da morda tudi dopolnitve in da popravki ne bodo potrebni. Knjiga bo naravnost vzpodbuda za dopolnjevanje podatkov in za obeleževanje še tistih iz osvobodilnega boja pomembnih krajev in pomnikov, ki doslej niso bili zajeti. To pa je njena dodatna vrednost. Vsekakor je bilo z izdajo knjige o pomnikih osvobodilnega boja in sploh revolucionarne dejavnosti opravljeno koristno in pomembno delo, pa zasluži sodelavci z uredniškim odborom vred vse priznanje.

Druga novost pri založbi Borec že po svojem naslovu KRONIKA ŠOLSTVA MED NOB V BELI KRAJINI kaže, da gre za povsem drugačno delo. Napisal jo je Drago Vončina, ki v knjigi obravnava šolstvo v Beli Krajini v letih 1941—1945. V prvem delu z naslovom Skozi trpljenje v svobodo avtor kronološko obravnava dogajanje v Beli krajini sploh in še posebej v šolstvu. Priobčena so pričevanja najrazličnejših udeležencev, spomini raznih avtorjev, podatki, ki jih je zbral avtor o posameznih šolah, o učiteljih in njihovih usodah, skratka o vsem, kar je pomembnega in zanimivega v zvezi s šolstvom, s posebnim ozirom na partizansko šolstvo v letih 1934—1945. Zato obravnava avtor v drugi polovici prvega dela kako je

šolstvo zaživelo na osvobojenem ozemlju, kakšna je bila organizacija, kako so bili organizirani razni tečaji, kako je sodelovalo učiteljstvo in vse prebivalstvo pri vzpostavljanju šolske mreže in kakšna je bila usoda učiteljev in učencev. V drugem in tretjem delu knjige pa se zvrste kronike za vsako posamezno šolo za vsa vojna leta. Seveda je tudi v tem delu mnogo podatkov o razvoju osvobodilnega boja v Beli krajini in drago cenih pričevanj, kako je sploh potekalo življenje v tej zibelki partizanstva v času vojne. Vse gradivo je dopolnjeno z preglednimi grafikoni, razpredelnicami, osebnimi podatki učiteljev in tudi s slikami. Tako je nastala knjiga, ki je zanimivo pričevanje o šolstvu med vojno na tem koščku slovenske zemlje in seveda tudi o osvobodilnem boju. Po svojem značaju je to kronika, ne pa znanstveno delo, vsebuje pa obilo zanimivega gradiva, ki ga je vneto in prizadevno zbral avtor, da bo dobrodošla vsakomur, ki bo kakorkoli obravnaval Belo krajino in življenje v njej med vojno. Kronika o šolstvu v Beli krajini v letih vojne se tako uspešno uvršča med monografije s tematiko osvobodilnega boja in bo pritegnila ne samo tiste, ki jih zanimajo problemi našega šolstva, temveč tudi širši krog onih, ki jih pritegujejo vprašanja našega osvobodilnega boja.

Dušan Željeznov

Izbor Titovih del v petih knjigah

Morda je Državna založba Slovenije najlepše počastila XI. kongres Zveze komunistov Jugoslavije s hkratno izdajo petih obširnih zvezkov Izbira iz del Josipa Broza Tita. Pri tej izdaji, ki zajema skupaj več kot 2500 strani velja še opozoriti, da predstavlja hkrati tudi lep jugoslovanski medzaložniški podvig, saj so to izdajo poleg naše založbe skupaj pripravili, uredili in izdali še naslednji jugoslovanski založniki: Svjetlost iz Sarajeva, Mladost iz Zagreba, Prosveta iz Beograda, Pobjeda iz Titograda, Matica srpska iz Novega Sada in Mislja iz Skopja.

Celoten izbor v petih knjigah so si uredniki Izbora iz del Josipa Broza Tita zamislili tematsko. Vodilo pri tem pa jim je bilo, da izberejo tista področja sodobne družbene misli in prakse, na katerih je ustvarjalnost tovariša Tita najizrazitejša in na katerih se, po ocenah prirediteljev naše izdaje, najbolj

in najgloblje izražajo ustvarjalne izkušnje in celoten prispevek tako tovariša Tita osebno, kakor našega revolucionarnega gibanja in njegovih dosežkov sploh.

Tako so uredniki v prvo knjigo pod naslovom »Referati s kongresov KPJ (ZKJ)« uvrstili besedila Titovih referatov na VIII. zagrebški in V. državni konferenci KPJ ter na V., VI., VII., VIII., IX. in X. kongresu KPJ oziroma ZKJ.

Razlogi, da so v prvo knjigo uvrstili prav Titove partijske referate so bili predvsem v tem, ker predstavljajo ti referati edinstvene sistematčne analize in ocene razvoja, položaja in politike partije in države v vsem obdobju njenega razvoja, v katerem je tovariš Tito sodeloval kot borec, voditelj in ustvarjalec. Zaradi tega so ti referati edinstven dokument o teoretičnih in idejnih temeljih, o zgodovini, politiki in praktičnem delovanju našega gibanja od ustanovitve gi-

banja vse do danes, posebej še od leta 1937, odkar tovariš Tito dejansko vodi naše gibanje, do danes, oziroma do X. kongresa ZKJ. Referati so analiza tako vzrokov in razlogov za propad meščanske družbe in oblasti buržoazije, ki se je pogreznila v izdajo interesov ljudstva, kakor tudi naše revolucije in razvoja naše socialistične družbe vse do njene sedanje faze — popolnega integralnega delavskega samoupravljanja.

Zato lahko za konec mirno zapišemo, da je vsakteri izmed referatov tovariša Tita samo po sebi edinstvena stvaritev in ima določeno prevladujočo značilnost, ki izhaja iz časa in položaja, v katerih sta naše gibanje in naša družba bila v tem času. Končno pa so referati tovariša Tita na konferencah in kongresih KPJ in ZKJ sintetična analiza in ocena celotnega procesa družbenozgodovinskega, gospodarskega in kulturnega razvoja naše družbe v celoti, razvoja naših idej o socializmu, zasnovanem na samoupravni socialistični demokraciji, politike KPJ oziroma ZKJ in metod njene realizacije v praksi. Zaradi tega so nenadomestljiv instrument za sintetično spoznavanje, razumevanje in oceno celotnega razvoja našega delavskega gibanja in samoupravnega socializma v Jugoslaviji.

Druga knjiga Izborna iz del Josipa Broza Tita nosi naslov Delavski razred in Zveza komunistov Jugoslavije 1926—1977. Namen izbora teh del je, da iz izredno obsežnega opusa tovariša Tita ločeno poda tista dela, ki, v celoti vzeto, omogočajo konkreten in razmeroma celovit vpogled v predsednikovo avtentično in izvirno dojetanje zgodovinskega poslanstva našega delavskega razreda in vodilne vloge Komunistične partije oziroma Zveze komunistov Jugoslavije v posebnih razmerah sila zapletenega družbenega, političnega, gospodarskega in kulturnega razvoja Jugoslavije kakor tudi velikih dogajanj na svetovnem družbenopolitičnem prizorišču, zlasti v mednarodnem delavskem in komunističnem gibanju od srede dvajsetih let našega stoletja do danes.

Izbor v tem zvezku vsebuje dela predsednika Tita pretežno o konkretnih organizacijsko-političnih in teoretično-političnih vprašanjih revolucionarnega organiziranja delavskega razreda naših narodov in narodnosti in uresničevanje vodilne vloge Komunistične partije oziroma Zveze komunistov.

V teh delih tovariš Tito ustvarjalno razvija nauk klasikov marksizma in leninizma o komunistični partiji kot delu delavskega razreda, o enotnosti političnega in ekonomskega boja, o internacionalistični solidarnosti in povezanosti delavskega razreda, o dialektični pogojenosti revolucionarne organizacije z revolucionarno teorijo in, obrat-

no, o družbenozgodovinsko določeni specifičnosti razvoja delavskega razreda in komunističnega gibanja ter graditve socializma v posameznih državah, o odgovornosti množicam lastne države in lastnih narodov in narodnosti, o odnosih partijskega vodstva in partijskega članstva, o demokratičnem centralizmu itd.

Tretja knjiga pa je posvečena nacionalnemu vprašanju in revoluciji. To je tematski izbor o nacionalnem vprašanju, ki je prvokrat tako prirejen in objavljen.

Časovno gledano zajema ta knjiga in vsebinsko izraža štiri desetletja Titovega revolucionarnega in ustvarjalnega delovanja na čelu komunističnega gibanja Jugoslavije, njenih narodov in narodnosti in v sodobnem svetu sploh.

Z reševanjem nacionalnega vprašanja se je usodno povezovala sedanja zgodovina narodov Jugoslavije, vseh skupaj in vsakega posebej, kakor tudi ohranitev jugoslovanske državne celote.

Spričo dejstva, da je Tito kot mislec, državnik in politik nacionalnemu vprašanju zmeraj in povsod posvečal posebno pozornost, je bil namen prireditelja tega izbora: prvič, v pismih, razglasih, resolucijah, člankih, referatih, govorih, intervjujih poiskati celote tekstov, ki vsebinsko in problemsko govorijo o nacionalnem vprašanju. Drugič, prikazati bogastvo misli, številne vidike, ocene in opredelitve nacionalnega vprašanja v kronološkem zaporedju, kakor so bili izrečeni in objavljeni. In tretjič, vse prispevke, ki imajo v svoji izvirni obliki avtorjev naslov, tudi nadalje predstaviti pod izvirnim naslovom, za ostale tekstualne celote pa naslove izbrati dosledno iz avtorjevih besed in misli.

Četrta knjiga Izborna iz del Josipa Broza Tita nosi naslov Samoupravljanje. Titova misel o samoupravljanju je misel delavskega razreda tako po svoji razredni usmerjenosti kakor tudi po svoji teoretični globini, jasnosti in preglednosti. Po jasnosti in konkretnosti je Titova misel o samoupravljanju kakor sploh njegova misel v celoti edinstvena v novejši zgodovini marksizma. V tem smislu izpričuje, da je tudi najbolj zapletena teoretična vprašanja mogoče povedati jasno in razumljivo. Zato je izreden zgled vsem ustvarjalcem na področju marksistične misli.

Titovo misel o samoupravljanju odlikuje izrazito dialektični značaj, ki izhaja iz dialektične narave revolucije pri nas, katere nove faze pogumno in konstruktivno kritizirajo že presežene faze.

Uredniki našega izbora so pravilno prišli do jasnega spoznanja, da Tito kar naprej neposredno povezuje samoupravljanje in de-

mokracijo, da mu je samoupravljanje najvišja oblika socialistične demokracije. Govoriti o samoupravljanju je Titu zmeraj pomenilo govoriti o demokraciji kot vladavini delavskega razreda in vseh delovnih ljudi. Titova misel o samoupravljanju je ravno rdeča nit, ki povezuje njegovo izjemno bogato in vsestransko delo v povsem skladno enoto. S samoupravljanjem kot ogrođjem Titove revolucionarne misli so neposredno povezana tudi njegova plodna razmišljanja o vseh drugih vidikih boja za socializem v Jugoslaviji in v svetovnih razsežnostih.

In končno je tu še zadnja, peta knjiga našega Izbor iz del Josipa Broza Tita, ki so ji uredniki dali naslov »Jugoslavija v boju za neodvisnost in neuvrščenost«.

V svojem bogatem revolucionarnem in državniškem delu je predsednik Tito veliko svojih govorov, člankov in drugih tekstov posvetil boju za mir, neodvisnost in enakopravnost narodov in družbeni napredek.

Zato so uredniki zbirke tekstov želeli dati bralcu izbor iz najpomembnejših in najznačilnejših izvlečkov iz njegovih govorov in člankov v časovnem obdobju 35 let.

Jasno je, da je naš izbor Titovih del v petih knjigah nepopoln in nedokončen in

seveda nosi pečat svojih sestavljalcev. Zato so seveda za poglobljena znanstvena raziskovanja merodajna edino dela predsednika Tita. Vendar pa smo lahko prepričani, da se je urednikom in sestavljalcem v okviru namena te izdaje posrečilo pokazati korenine in razvoj politike neuvrščenosti in prikazati tudi kontinuiteto zunanje politike Jugoslavije, ki je od let našega narodnoosvobodilnega boja in socialistične revolucije nenehno usmerjena k neodvisnosti. Seveda pa z neodvisnostjo razumemo neodvisnost naše države kakor neodvisnost vseh držav in narodov v svetu.

Tudi v tej knjigi je izraz predsednika Tita jasen in neposreden. Njegovo razlaganje je zmeraj zanimivo. Kadar govori o najbolj zapletenih svetovnih problemih, govori o njih in jih čuti predvsem kot — človek, ki je ves predan boju za srečo vseh ljudi. V teh problemih se identificira z navadnimi ljudmi, z njihovimi željami, upanji in hotenji, vendar jih spoznava z globino in vizijo revolucionarja in državnika, ki je s svojo mislijo preniknil v bistvo stanja in odnosov današnjega sveta. V tem pa je tudi njegova veličina državnika in misleca, v tem je moč politike neuvrščenosti, ki jo zastopa.

Bibliografija

V oceno smo prejeli

Branko REBESKO — Polde ŠTUKELJ: *Veterinarski priročnik* za enote civilne zaščite in kmetovalce. Založila in izdala Založba Borec. Ljubljana 1978.

Josip BROZ TITO: *Zbrano delo*. 2. knjiga I. izdaja. Prevedel Roman Zupan. Likovna oprema platnic Jovan Lukić. Grafična opre-

ma Vladana Mrkonja in Sovra Baračković. Tehnično uredil Ciril Barborič. Izdali in založili CZDO Komunist, Tozd Ljubljana in Založba Borec, Ljubljana. Ljubljana 1978.

Jože MARTINČIČ: *Beg iz Gonarsa*. Opremila Cveta Stepančič. Izdala in založila Založba Borec. Ljubljana 1978.